

Doğruluğu Tartışmalı Bir Tartışma: 1660 Yangını İstanbul'un İslâmlaşmasına Etki Etti mi?

Kenan Yıldız

İSAM Kütüphanesi

İstanbul, fetihle birlikte tarihteki yerini bir İslâm şehri olarak sabitlemiştir. Her ne kadar Osmanlı'nın uyguladığı sürgün ve iskân politikası nedeniyle demografik yapısı dini yönden çeşitli olsa da, bu durum şehrin söz konusu kimliği açısından bir nakısa değil, bilakis asırlardır bilinçli bir tercihin ve din konusundaki özgüvenin ifadesi olsa gerektir. Nitekim, İslâm'ın '*ikinci büyük hamlesi*'¹ sayılan Osmanlı Devleti'nin de varlığını bu ekseninde sürdürmüş olduğu yadsınamayacağı gibi, Osmanlı toplumunun kimliğini belirleyen temel unsur olan din faktörü, devletin hem kendisini hem de ötekini tanımlarken kullandığı önemli bir referans olarak kabul edilir.

24 Temmuz 1660 tarihinde İstanbul'da meydana gelen büyük yangın sonrasında devlet tarafından, şehrin nüfus ve mimari yapısına farklılık getiren birtakım kararlar alınmış ve uygulanmıştır. Eminönü Yeni Valide Camii ve Külliyesi inşaatının 57 yıl aradan sonra yeniden

.....

1 Mehmet Genç, "15 ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde İç ve Dış Ticaret," *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* içinde (İstanbul: Ötüken, 2000), 205.

gündeme alınmış olması bunların başında gelmektedir. Bunun bir sonucu olarak özellikle, fetihten itibaren Hoca paşa ve Bahçekapı bölgesinde bulunan ve gittikçe kesifleşen Yahudi mahallelerinin, gerek uygulanması düşünülen cami ve külliye projesi dahilinde yer alması, gerekse bir Müslüman mabediyle uyumlu bir muhitin oluşmasını sağlamak gayesiyle Müslüman mahallelerine dönüşmesi sağlanmıştır.

Buna karşılık, söz konusu dönüşümün bazı araştırmacılar tarafından 'İslâmlaştırma' gibi spekülâtif ve provokatîf bir kavramlaştırmayla temellendirilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Daha akılsel sayılabilecek başka ifadelerin kullanılması mümkünken, söz konusu yazarlar tarafından bu tarz ifadelerin tercih edilmiş olması ilginçtir. Bu ilginçlik ise, konunun önyargılara dayalı olarak açıklanmaya çalışıldığı gibi bir izlenim doğurmaktadır.

Ne var ki, yangın sonrasında Yahudilerin bölgeden çıkarılmaları ve onların bıraktıkları yerlere Müslümanların iskânı meselesi, devletin ancak gereklilikler nispetinde ve gelenekçi bir çizgiyle on yıllarca uyguladığı sürgün,² iskân, imar ve şenlendirme aşamaları ile şekillenen nüfus ve şehircilik planlaması üst başlığı ile açıklanabilir gibi görünmektedir. Bu itibarla, aşağıda değinileceği üzere, Yahudilerin önemli bir kısmının bu bölgede Müslümanlara ait vakıfların kiracıları olarak bulunuyor olmaları, söz konusu edilecek yazarların yaklaşımları ve bakış açılarının tekdüzeliğini ortaya koyan şüphe götürmez bir delil olarak alınabilir.

Bu çalışmada öncelikle, problemin kaynağını teşkil eden Lucienne Thys-Şenocak, Minna Rozen, Dilek Akyalçın tarafından ileri sürülen tezlere değinilecektir. Konuyu müstakil olarak incelediğini varsaydığımız Marc David Baer ise, çalışmanın merkezinde yer alacak, Baer'in İstanbul yangını sonrasında gerçekleştirilen uygulamalar üzerinden görünür kılmaya çalıştığı "Osmanlıların Yahudi karşıtlığı" teması üzerine bazı tespitler yapılacak, bunlara dair yorumlar getirilecektir. 1660 yangını öncesi ve sonrasına değinildikten sonra özellikle,

.....

2 Osmanlı Devleti'nin temel politikalarından biri olan "sürgün"ün, halk tarafından memnuniyetsizce karşılandığını tarihsel örneklere atıfla vurgulamak gerekir. Konu hakkında etraflı bilgi için bk. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İktisat Fakültesi Mecmuası* II (1949-1950): 524-69.

söz konusu yazarlar tarafından büyük bir özenle dikkat çekildiği gözlenen ve Osmanlıların uyguladığı düşünülen “İslâmlaştırma” politika-sının varlığı-yokluğu ve tartışmalı yönleri üzerinde durularak, somut delillerin elverdiği çerçevede bu tezin zemini, tutarlılığı ve maksadı sorgulanacaktır.

Baer’in yayınlarında çokça yer tutmuş olan maddi hataların ve dolayısıyla varılmış olan aynı nitelikteki sonuçların tamamınınsa, doğal olarak bu çalışmada ele alınması imkân dahilinde değildir.³

.....

- 3 Baer’in söz konusu edilecek olan çalışmaları, genel itibariyle büyük hataları taşımakla birlikte, burada yalnızca konumuz ile doğrudan alakalı olan nokta-lara temas edilerek bir kritik yapılacaktır. Zira, “*bazı modern Güneydoğu Avrupa anlatılarında IV. Mehmed dönemi zalim İslâm egemenliği dönemi olarak kabul edilmektedir*” (Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire*, (New York: Oxford University Press, 2008), 249) gibi, tamamen subjektif yargısalılık içeren bir cümlemin aktaranı ve müdafii ola-rak Baer’in tezleri, karşıt çalışmaları da hak etmektedir. Bunun yanında, yazarın Türkçe’ye de çevirisi yapılmış olan yukarıdaki eseri, bilimsel bir tez olmak şöyle dursun, ancak *teknik kurgusal (technical fictive)* bir ürün şeklinde değerlendirilse iltifat sayılması gerekir. Zira, eserde hissiyat ve indilik o derece yoğunudur ki, bunu, henüz eserinin giriş kısmında yer alan, Şer’iye Sicilleri Arşivi’nde yap-tığı çalışması sırasında arşiv müdürü diye takdim ettiği kişi ile yaşadığı, bizce de ilkesel olarak sorunlu diyaloglardan hareketle özellikle İslâm kültürü ve tarihine karşı göstermiş olduğu ve bunu bir tarz haline getirdiği ironik, sar-kastik ve hesaplaşmacı üslubundan sezinlemek mümkündür. Ayrıca bu bakış açısı, eserin genelinde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Bu itibarla, Baer’in meselelere yaklaşım tarzının, yaptığı çıkarımlar ve kavramlaştırmalar ekseninde genel olarak sorgulandığı ve azımsanmayacak ölçüdeki maddi hata-larının kısmen ortaya konduğu önemli bir çalışma için bk. Abdülkadir Özcan, “İstanbul’un Eminönü Semti XVII. Yüzyılda mı İslâmlaştırıldı?,” *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011): 206-13. Bunlara ilâve olarak Baer’in, çalışmalarında kullandığı arşiv belgelerinin diplomatik özelliklerinden habersiz olduğunu ya da haberli olup içeriklerini farklı yansıttığını düşündürecek ilginç örnekler mevcuttur. Her ne sebeple olursa olsun iki durumda da, bilimsel açıdan ciddi sorunlar bulunmaktadır. Örneğin, bir vakıf mütevellisinin, mağdur edilmiş mülk sahibi gibi yansıtılması; bir vakfa ait arsayı mülk yermiş gibi göstermesi; bir kilise için tutulmuş keşif hüccetini ise ferman zannetmesi gibi hatalar bunlardan birkaçıdır. Bk. Marc David Baer, *Honored by the Glory*, 96, 98; a.mlf., “The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul,” *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 171. Söz

Tartışmalı Tezler

Konunun hareket noktasını belirleyen iddiaların, sahipleri tarafından ardısıra beslenerek varlık ve yaygınlık kazandığı söylenebilir. 1660 yangını sonrasında İstanbul'un İslâmlaştırılması ifadesini ilk ortaya atan Lucienne Thys-Şenocak'tır. Yayımladığı bir makalesinde,⁴ hatta bundan da evvel hazırladığı doktora tezinde⁵ konuya dair söz konusu ifadeyi kullanan ve *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan* adıyla kitaplaşmış olan eserinde de buna dikkat çeken Thys-Şenocak, Turhan Valide Sultan'ın Yenicami inşaatı kapsamında Eminönü'nde uyguladığı Yahudileri ihraç ve Müslümanları iskân politikasıyla 'gayrimüslim olan Eminönü bölgesinin İslâm semtine dönüştürüldüğünü ve bunun "kârlı Eminönü bölgesini İslâmlaştırma amacını" güttüğünü ileri sürer.⁶ Yaptığı çalışmanın ana konusunun bu mesele olmaması dolayısıyla Thys-Şenocak, iddialarını bu öznel yorumun ötesine taşımaz.

Yukarıdaki örneklerle paralel çizgide duran Minna Rozen ise, Osmanlı Devleti'nin 1660 İstanbul yangınını "bölgenin asıl sakinlerini [Yahudileri] başka yerlere, bilhassa da Hasköy'e nakletmek için bahane" olarak kullandığını iddia etmektedir. Rozen böylece, sadece Marc David Baer ve Lucienne Thys-Şenocak tarafından savunulan yargıyı değil, bunu temellendirecek objektif veriler olmadığı halde, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni, hükümrân olduğu şehre dair tasarruflarda bulunurken "bahane" arama gereği duyan bir kurumsal yapı olarak takdim etmiş olmaktadır.⁷

.....

konusu örneklerin detayları ve eleştirisi için bk. Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili," (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012), 209-10.

4 Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü," *Muqarnas* XV (1998): 61.

5 Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul (1597-1665)" (Ph.D. Diss., University of Pennsylvania, 1994).

6 Lucienne Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, (Aldershot: Ashgate, 2006), 198-99; Thys-Şenocak'ın ileri sürdüğü görüşlerinin daha etraflıca bir değerlendirmesi için bk. Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının," 210-15.

7 Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2010), 59.

Bu doğrultuda literatüre girmiş olan diğer bir isimse, *The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520* isimli bir yüksek lisans tezi hazırlamış olan Dilek Akyalçın'dır. Akyalçın da Rozen gibi, Osmanlıların, Yahudileri Eminönü'nden çıkarmak için Yenicami'nin yapılmasını *bahane-mazeret* "justification" olarak kullandıklarını Baer'e atıfla iddia etmektedir.⁸ Akyalçın'ın, bu düşüncesini yalnızca söz konusu yangın dolayımında değil, adeta bir itiyat edinmişçesine, 1027/1618 yılında Yahudilerin İstanbul'daki bir mahalleden çıkarılmalarını konu edinen bir fermana⁹ ilişkin olarak da öne sürdüğü görülmektedir. Bu fermanı, Osmanlıların keyfi politikalarını meşrulaştırmak için olayları istedikleri gibi manipüle edebildiklerinin bir deliliymiş gibi resmederek, belgenin bir *saptırma-çarptırma* "misrepresentation"¹⁰ örneği olduğunu ifade etmekte, fakat ne ilginçtir ki, varsayılan ve eleştirilen eylemin güzel bir örneği kendisi tarafından sergilenmektedir. Zira, söz konusu belgenin muhtevassından bunu nasıl çıkarmış olduğunu nesnel ölçütlerle anlamak mümkün değildir. Bu örneklerden Akyalçın'ın, Osmanlıların zimmi unsurlara karşı uyguladığı politikalara ilişkin meselelerdeki bakış tarzının bilimsel etikle bağdaşmaz suçlamacı bir tavrı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹

Marc David Baer ve Eğreti İrtibatlar

Thys-Şenocak'tan aldığı ilhamın da etkisiyle bunu daha ileri bir düzeye taşıyan ve çalışmalarının eksenine oturtan ise Marc David Baer'dir. Mesele etrafında teknik açıdan kurduğu eğreti irtibatlarla bakış

.....

8 Dilek Akyalçın, "The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520" (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 20013), 22.

9 Hacı Osman Yıldırım ve öte., yay. haz., *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2000), 145, hüküm no: 220.

10 Akyalçın, "The Jewish Communities," 23, dipnot 108.

11 Dikkat edilirse, söz konusu edilen dört araştırmacı da, mazeret-bahane-çarptırma-saptırma gibi tamamen menfi yargı içeren ve bilimsel-akademik yayınların diliyle pek bağdaşmayan kavramları benimsemede aynı duygu yoğunluuna sahip oldukları hissini uyandırmaktadır. Burada fazla temas edilmeyecek olan Rozen ve Akyalçın'ın ileri sürdükleri görüşlerinin bir sorgulaması için bk. Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının," 210-15.

açısının bilim dışılığını ele veren Baer, tartışmayı kendi zaviyesinden bilimsel verilerle derinleştirir ve ortaya kurgusal hikâyeler çıkarırken, bu hikâyelerle aslında kendi bakış açısındaki problemin derinliğini gözler önüne serer.

M. D. Baer, Yahudilerin Eminönü'nden ihraç edilmesinde burada tamamlanması düşünülen Yeni Valide Camii'nin bir sebep olduğunu zikretmekle birlikte, bunun aslında şehrin İslâmlaştırılması gibi bir dayanağının olduğunu ve söz konusu politikanın arkasında Turhan Valide Sultan, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve Vani Mehmed Efendi'nin bulunduğunu savunur.¹² Baer'in söz konusu kavramlaştırmayı çok benimsemesi ve içselleştirmiş olması sebebiyle olmalıdır ki, yayımladığı kitabının ilgili bölümüne “*İstanbul'un İslamlaştırılması*”,¹³ daha sonra çıkan makalesine de büyük bir kayıtsızlıkla “*The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul*” başlıklarını uygun görür.¹⁴ Yaptığı yorum ve açıklamalardan meseleyi kişiselleştirdiği anlaşılan ve bu çerçeveye bağlı olarak, bilimsel etikle bağdaşmayan hesaplaşmacı ve müstehzi bir üslupla konuyu kendince izah etmeye çalışır.

Özetle söylemek gerekirse Baer, Yenicami ve külliyesinin inşası dolayısıyla, Yahudilerin Eminönü'nden ihracı konusunda ekonomik ve politik sebeplere vurgu yapmanın yanında, bu politikanın dinsel bir güdüden kaynaklandığı şeklinde *a priori* olarak kendisinin kabullendiği fikrine okuyucuyu ikna etmeye çalışmaktadır. Baer'in bu mesele etrafında ileri sürdüğü hemen bütün argümanlarında söz konusu dinsel bakış açısına ait motiflerin hakim olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, İstanbul'da Yenicami ekseninde gerçekleştirilen dönüşümü, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın fethettiği

.....

¹² Vani Mehmed Efendi'nin, söylendiği gibi dini açıdan katı görüşlere sahip bir şahsiyet olması, eleştiri oklarının kendi üzerinde toplanmasını hak ettiğini düşündürmekle birlikte tarihi gerçekler, hiç de Baer'in ortaya attığı gibi değildir. Şöyle ki, Mehmed Efendi Yenicami'nin yapılması kararının alındığı ve Yahudilerin bölgeden çıkarılması fermanının ilan edildiği sırada daha henüz Erzurum'da bulunmaktadır. Konunun başka yönleriyle birlikte bir değerlendirmesi için bk. Yıldız, “1660 İstanbul Yangınının,” 205-208.

¹³ Baer, *Honored by the Glory*, 81-82. Kavramın İngilizce aslındaki versiyonu “Islamizing Istanbul”dur.

¹⁴ Marc David Baer, “The Great Fire,” 159-81.

Hıristiyan topraklarındaki kiliseleri camiye dönüştürmesine benzeren Osmanlı kroniklerine atıfla, Paşa'nın öncülük ettiği “*İstanbul’u İslâmlaştırma*” politikalarını da yine bilimsellikten uzak ironik ve sarkastik bir üslupla aktarmayı tercih edebilmektedir.¹⁵ Oysa, birer edebiyat eseri olarak da görülebilecek Osmanlı tarihlerindeki bu tür teşbihler retorik ve konjonktür açısından tutarlı sayılabilecekken, bunların Baer tarafından ele alınış tarzı oldukça şaşırtıcıdır. Nitekim, dini merkeze alan ifadelerle tarih kaynaklarında rastlamak beklenen bir durumdur.¹⁶

.....

15 Baer, *Honored by the Glory*, 82; Baer'in Türkçe'ye “Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih” olarak çevrilen ve İngilizce aslında *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire* (*Şeref-i İslâm ile Müşerref Olmak: Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*) olarak karşılanan *ihtida ve fetih* temasına, nedense, karşı çıkması ve bunu Osmanlı tarihinde bir sapma olarak görmesinin tam anlamıyla “absürt/uyumsuz” sayılması her türlü yorumdan varestedir. Zira, bu durumu yeni bir tavırmış gibi sunmak bile Baer'in Osmanlılara bakışını resimleyen özel bir pozisyonun alt yazısı olarak tarihçilik ve bilimsellikte bağdaştırılamayacak öznel bir jargonun ana eksenini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Osmanlı tarihi boyunca ihtida ve fetih, devletin her zaman için arzu ettiği bir ilke olarak yerini korumuş olmasından dolayı Osmanlı ile onun çağdaşı olan Avrupalı ülkeler arasındaki çatışmalar, hatta doğuda İran ile karşılıklı yaşanan ihtilaflar, her zaman din legandı ile çıkarların korunması ve kollanması zaviyesinden kendine bir hareket noktası bulmuştur. Bu itibarla, Osmanlıların fethi öne çıkararak “küffârın” ihtida etmesi ve İslâmlaşmasını arzulamaları çok tabii ve tutarlı sayılmalıdır. Bu tabiiilik dolayısıyladır ki, “... *nâm kimesne şeref-i İslâm ile müşerref olup*” ibaresi dönem fark etmeksizin yüzlerce Osmanlı kadı sicilinin ön ve arka kapak sayfalarının süsleri olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu itibarla, 1188-1192/1774-1778 tarihlerinde Edirne'de bazı zimmi ve Yahudilerin ihtida ettiklerini gösteren kayıtlara konuya örnek olması bakımından işaret olunabilir. bk. Edirne Şer'iyye Sicili (EŞS), 189, 1a; EŞS, 197, 1a; EŞS, 198, 81b; EŞS, 199, 1a.

16 Özellikle, XIX. yüzyıla kadar gelen tereke kayıtları ve hüccetlerde gayrimüslimlerin ölümü için hayvanların ölümüne özdeş şekilde “hâlik olma”, “mürd olma” gibi ifade kalıpları kullanılmıştır. Özellikle 16. yy terekelerinde “mürde el-merdûde” ifadesi ise önemli bir yer tutmakla birlikte, bu durum pek de şaşırtıcı değildir. Zira bu ifadeler, kendi anlam örgüleri içinde bir tutarlılık ve ahenge sahip bulunmakla birlikte, salt düz anlamları ile açıklanamazlar. Birkaç “mürde el-merdûde” örneği için bk. Üsküdar ŞS, 9, 125a/2, 127a/1-4 (Kenan Yıldız, haz., *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 394, 399-400).

M. D. Baer ayrıca, “İslâmlaştırma” politikalarının bir parçası olarak Galata’ya da Eminönü’ndeki gibi bir cami yapılmasının düşünüldüğünü, fakat özellikle bu bölgede yoğun olarak yaşayan Hristiyanların Osmanlı içinde ve dışında destekçilerinin olduğu gerekçesiyle bu projenin hayata geçirilemediğini, buna karşılık Yahudilerin herhangi bir hâmleri olmadığı için, üstelik ekonomik ve politik olarak zayıf olmaları sebebiyle bölgeden çıkarılma kararına maruz kaldıklarını ifade etmektedir.¹⁷ Bununla birlikte Baer, dile getirdiği görüşüyle çelişen bir şekilde, Galata’da Hristiyanlara ait yerlerin ellerinden alındığını ve kiliselerin camiye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.¹⁸

İstanbul Meyhanelerinin M. D. Baer’le İmtihanı

Diğer taraftan Baer, 1660 yangını sonrasında şehirde İslâmlaştırma politikasının katı bir şekilde uygulandığını ileri sürerek meyhanelerin kapatıldığını söylemekte¹⁹ ve devlet tarafından alınmış içki yasağı kararını dinsel bir dayatma örneği olarak sunmak üzere Paul Rycaut’yu referans göstermektedir.²⁰ Burada hemen belirtmek gerekir ki, bu yasağın nedenleri konusunda Rycaut, Baer ile farklı görüşe sahiptir. Nitekim Rycaut, söz konusu içki yasağının temel nedeni olarak, devletin güvenliğini sağlamakla görevli yeniçeriler arasında içki kullanımının yaygınlaştığı ve bu durumun yol açtığı toplumsal sorunlarla mücadele edilmesi gereğinin bulunduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır.²¹ Diğer çarpıcı ve yanıltıcı bir bilgi olarak Baer, söz konusu içki yasağından hareketle Müslümanların, Hristiyan ve Yahudi

.....

17 Baer, “The Great Fire,” 174-75.

18 Baer, *Honored by the Glory*, 8.

19 Aslında meyhanelerin kapatılması meselesi sınırlı bir uygulama olmasına rağmen, bu konu Baer tarafından abartıyla sunulmaktadır. M. David Baer, “17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri,” *Toplum ve Bilim* 83 (1999-2000): 210. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Yıldız, “1660 İstanbul Yangınının,” 200-205.

20 Baer, *Honored by the Glory*, 118-19.

21 Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623 to the Year 1677: Containing the Reigns of The Three Last Emperours, viz. Sultan Morat or Amurat IV, Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his son, the XIII. Emperour Now Reigning*, (London: R. Clavell, 1687), 224-25.

komşularının içki içmeleri konusunda ilgili makamlara ilettikleri tüm şikâyetlerin 1660 yangını sonrasında ortaya çıktığının akılda tutulmasını salık vermekte, daha önceki dönemlerde meyhanelerin sanki hiçbir şikâyete konu olmadığını ve herhangi bir problemle karşılaşılmadığını ima etmektedir.²²

Mahalle sakinlerinden bazılarının eylemlerinden huzursuz olan diğer şahıslar şikâyetlerini mahkemelerde ortak bir şekilde dile getirir ve ileri sürdükleri gerekçelerin, yapılan keşifte makbul bulunması ile birlikte istekleri hukuk dairesinde yerine getirilirdi. Bu şikâyetler kirlilik, gürültü, asayiş ile ilgili konular, şahıslara duyulan güvensizlik, komşuluk ilişkileri gibi daha birçok sosyal konuları kapsamaktadır. Müslümanların özellikle camilerde ibadet sırasında gayrimüslim komşularının yaptığı ayinlerinin verdiği rahatsızlık konusu da bu kapsamdadır. Örneğin, Çakırağa ve Haraççıbaşı İshak Bey mahallelerinde bulunan mescitlerin çevresinde bulunan mülk olan yerlerden bazıları Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere ya satılmış ya da kiralanmış ve vakıf yerlerden bir kısmı da yine gayrimüslimlere kiralanmıştır. Bu durumun mescitlerde “*taklîl-i cemâ’ate bâ’is ve bâdî*” olduğu ve mahalle sakini Müslümanlar, buradaki fiske u fücûrundan rahatsız olmalarından bahisle Yahudilerin mahallelerinden çıkarılmasını talep etmişlerdir.²³ Yerlerini bu şekilde kiralayan ya da satanların hemen tamamının “*tama’-ı hâm*” yani, tamahkârlık ile hareket ettikleri, ellerindeki yerleri yüksek fiyattan kiralamaları veya satmalarının, dile getirilen problemlerin kaynağı olduğu önemli bir husus olarak belirtilmelidir.²⁴

.....

22 Baer, *Honored by the Glory*, 116.

23 İstanbul Şer’iyye Sicili (İŞS), 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661); İŞS, 10, 9a/4 (17 B 1072/8 Mart 1662). Ayrıca “*mahallemizde kefare sâkin olmuş değil*” ifadeleri ile mahalle sakinleri bu konuda bir başka gerekçe de ileri sürmüşlerdir.

24 “*mescid-i mezbûre kurb ve etrâfında vâkî olan menzil arsasını ziyâde bahâ ile kefareye bey’-i kat’î ile bey’ ve ba’zıları dahi müceddeden binâ eyledikten sonra ziyâde ücret ile kefare tâ’ifesine icâr ve teslim etmeleri ...*” bk. İŞS, 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661); Burada da görüldüğü üzere, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin orantısız bir şekilde yerleşmeleri, her ne kadar elimizde bunu ifade eden bir delil bulunmasa da, Osmanlı mahkemelerinin temel uygulaması olarak kadıların aldıkları rüşvetlere bağlanabilir. Yani, kadılar için de bir *tama’-ı hâm*dan söz edilebilir. Şöyle ki, yapılan her muamelenin kadı için nakdi olarak bir gelir teşkil ediyor oluşu, bu türlü problemlerin kaynağı olarak

Bu tarz örnekler Osmanlı mahkemelerine yalnız yangınlara bağlı olarak değil, birçok başka sebepten dolayı da intikal etmiştir. Zira mahalle sakinleri, kendi hayat düzenlerine karşı algıladıkları veya tespit ettikleri bir tehdit olması durumlarında, ortak akılla hareket ederek, zarar gördükleri meselenin mahallelerinden tecridini sağlamışlardır. Bir örnek olması bakımından 1027/1618 yılında Hâce Hatun, Kara Hasan ve Abdi Çelebi mahallesi sakinleri, Abdi Çelebi Mescidi'nde ibadeti engellediği ve hamr kokusundan rahatsız oldukları gerekçesi ile burada sonradan ihdas olunmuş olan bir meyhaneyi şikâyet etmek suretiyle kapattırmışlardır.²⁵

Osmanlı makamları tarafından söz konusu şikâyetler dolayısıyla farkına varılan rahatsız edici durumların genel olarak “*fısk u fücûr*” olarak tanımlandığı ve meyhanecilere bu kapsamda kimi yasaklamaların getirildiği veya uyarıda bulunulduğu bilinmektedir.²⁶ Bu arada,

.....

bir hipotez hükmünde değerlendirilmelidir. Kadıların mahkemelerdeki muamelelerden ücret almaları ve yolsuzluklar konusunun da işlendiği bir çalışma için bk. Ekrem Tak, “Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.- XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması,” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009), 20-25; Ayrıca, günümüzde de uluslar arası bir problem halini almış olan İsrail meselesi kapsamında yer alan “toprak işgali” durumu, burada da örneğini gördüğümüz şekilde, bazı Filistinli Müslümanların İsraili Yahudilere mülk topraklarını satmalarının da bir parçasını teşkil ettiği önemli bir sorun olarak, hâlâ ihtilaflı şeklini muhafaza etmektedir. Zira, bu satışlar sonrasında ki, İsrail’in iskân politikaları bir anlamda işgale dönüşmüş ve (para karşılığı) toprak kazanımı halini almak suretiyle *de facto* olarak İsrail lehine sınır genişletme sonucunu doğurmuştur. Kontrolsüz ve hukuksuz bir şekilde büyüyen bu tür problemlerin temelinde, farklı dönemlerde cereyan etmesine karşın, hem Osmanlı dönemi Müslümanlarının hem de Filistinlilerin Yahudilere ev satarak ya da kiralayarak maddi kazanç sağlamaya dönük benzer bir beşerî zaafiyetlerinin bulunuyor olması şaşırtıcı değildir. Diğer taraftan, bu yerleri satın alan Yahudilerin de arsa ve evlerin yalnızca mülkiyet hakkını almış olmalarından öte, para ile elde ettikleri bu yerleri milli bir kazanım gibi fetholunmuş alanlar olarak görmeleri, üzerinde durulması gereken genel bir hali yansıtır.

25 “*Abdi Çelebi mescidi kurbunda sâkin oldukları evlerini meyhâne edip içinde erbâb-ı şer-şûr şeb-rûz cem’iyyetle fısk u fücûr ve şûrb-i hamr edip hay huylarından mescid-i mezbûrda kemâ-yenbağî edâ-i salâta imkân olmayıp ...*” İŞS, 3, 5b/7 (1027/1618)..

26 IV. Murad döneminde meyhane ve kahvehanelere, dolayısıyla içki ve tütüne

içki içilen ve buna bağlı olarak birtakım olumsuz fiillerin yaşandığı bir merkez olmasından dolayı Galata bölgesinin Osmanlılar tarafından, günahın merkezi olarak görüldüğünü belirtmekte yarar vardır.²⁷

Meyhanelerden çoğunlukla Müslümanların rahatsızlık duymaları kendi dinlerinin haram kıldığı bir maddenin tüketildiği bir alan olması sebebiyle elbette anlaşılır bir durumdur. Fakat, içki tüketiminden kaynaklanan sorunlardan, M. D. Baer'in iddia ettiği gibi²⁸ yalnızca Müslümanların değil ve üstelik 1660'tan önceki tarihlerde, Hristiyan ve Yahudilerin de şikâyetlerinin olduğunu belgeleyen kayıtlar bulunmaktadır.²⁹ Buna benzer bir şekilde, Hasköy'de Kemal v. Marol isimli Yahudinin, geceleri eğlence yapılan meyhanenin fesada sebebiyet vermesi dolayısıyla meyhanecilerin uyarılmasını istediği ve kendisine Avraham v. Navin ile Yahya v. İlya isimli iki Yahudinin de şahitlik ettiğini gösteren kayıt, söz konusu bağlamda zikredilmesi gereken kıymetli bir örnektir.³⁰

Baer'i yanırlayan diğer bir belgede ise, Galata'da 1689 senesinde meyhanelerin hala açık olduğuna tanık olunmaktadır.³¹ Bütün bu örneklerin ışığında söz konusu içki yasağı uygulamasının genel geçer bir durum olmadığını, yalnızca belirli şart ve mekânlara özgü olduğunu, bazı hallerde toplumsal sorunların ortaya çıkmasını engellemek üzere tedbir amacıyla kısmi olarak uygulanan yasaklama kararlarının alındığını ve halkın haklı şikâyetlerine konu olduğu zamanlarda meyhanelerin kapatıldığını söylemek mümkündür.

.....

karşı başlatılan mücadele oldukça iyi bilinen bir meseledir. 1641 tarihinde bazı zimmi ve Yahudilerin İstanbul'a hamr getirmenin yasak olmasına rağmen burada meyhane kurarak içki sattıkları ve bundan dolayı engellenmelerine dair bir buyruldu için bk. Hasköy ŞS, 5, 252/1 (1051/1641).

27 Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri," çev. İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 9 (1995): 258.

28 Baer, *Honored by the Glory*, 116.

29 Hristiyanların şikâyetlerini içeren bir belge için bk. Hasköy ŞS, 5, 77/3 (1047/1637).

30 Hasköy ŞS, 5, 90/1 (25 C 1047/14 Kasım 1637).

31 Galata'da Balıkpazarı kapısında bulunan Mehmed Ağa Vakfı'na ait bir meyhanenin kira sözleşmesi için bk. Galata ŞS, 145, 16a/1 (24 B 1100/14 Mayıs 1689).

Tarihte Yeni Bir Keşif: İstanbul'un 1660 Yılında İslâmlaştırıldığıdır

Kavramsal olarak bir bölgede Müslümanların meskun olması, o yerin İslâmlaştırılması anlamına gelmemektedir. Kendi varlığını İslâm dini çerçevesinde tanımlayan Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu ve zaten İslâmlaştırılmış olan coğrafyanın bir başka kimliğe bürünmesi, ancak o yerlerin bir harp sonucu kaybedilmesi ile mümkün olabilir. Nitekim Halil İnalcık, İstanbul'un fetihle birlikte bir İslâm beldesine dönüştüğüne dair şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Müslüman bir devlete boyun eğen gayr-ı müslimlere ait bir bölge yahut şehir, resmî açıdan İslâm topraklarının bir parçası kabul edilirken, buraların İslâmileştirilmesi daimi bir umut olarak kalmaktaydı. Mehmed, şehre Greklerin, Ermenilerin ve Yahudilerin de yerleşmesine izin vermekle birlikte, -İslâm için fethedilen büyük şehirlere sistematik olarak uygulanan bir siyaset izleyerek- ‘İslâmbol’un Müslüman bir çoğunluğa sahip olmasını garanti edecek türden ölçüler ihdas etti.”³²

Osmanlıların fethettikleri topraklarda gerçekleştirdikleri ilk iş, fethin bir işareti olarak şehrin en önemli kiliselerini camiye çevirmektir.³³ II. Mehmed'in Ayasofya'yı camiye ve şehrin “Constantinopolis” olan ismini “İslâmbol”a tebdil etmesiyle İstanbul resmen bir İslâm diyarı (Dârülslâm) haline gelmiştir.³⁴ Bir yerin İslâm şehri olması, İslâm dininin ilkelerinin tarihsel-toplumsal hayatı biçimlendirmesi anlamında, söz konusu şehrin sahip olduğu bütün ilişki ağlarının İslâmî değerler tarafından örülmesi demektir.

Bununla birlikte, ünlü şarkiyatçı Gustave Edmund von Grunbaum'un ‘İslâm şehrinin kendiliğinden oluştuğu ve nüfusunun da şekilsiz bir yığın olduğu’³⁵ şeklinde ileri sürdüğü görüşe karşılık olarak

.....
32 İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri,” 248.

33 Fatih'in Ayasofya dışında, Galata'da bulunan ve İstanbul'un fethinden sonra Cenevizlilerce terk edilen San Domenico Kilisesi'ni de kendi vakfı olarak camiye dönüştürmesi önemli bir örnek olarak verilebilir. Bk. Halil İnalcık, “Ottoman Galata: 1453-1553,” in *Essays in Ottoman History* (İstanbul: Eren Yayınları, 1998), 324; Semavi Eyice, “Arap Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, 326.

34 İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri,” 247.

35 Gustave Edmund Von Grunbaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (London: Routledge & Kegan Paul, 1955), 142.

Halil İnalcık, Osmanlı şehircilik pratiğinin söz konusu bu ön yargıya karşı bir meydan okuma olduğunu belirterek cevap vermektedir.³⁶

Yangın Öncesi Eminönü

İstanbul'un önemli bir liman ve ticaret merkezi olan Eminönü XVII. yüzyılda yoğun Yahudi nüfusuyla dikkati çeker. Yenicami'nin yapıldığı yerde özellikle İstanbul'un fethinden itibaren önemli oranda Yahudi nüfus sakin olup, caminin bulunduğu alanın bir tarafı Yahudi kapısı anlamına gelen Cuhud Kapısı (Çıfıtkapısı = Porta Judaica) diğer tarafı ise Balıkpazarı Kapısı olarak anılmaktaydı.³⁷ Dönemin kroniklerinde bir semt adı gibi geçen “*mahallât-ı yahûd*”³⁸ ibaresi de Yahudilerin bölgedeki yoğunluğunu göstermektedir. Fatih devrinden itibaren *Edirneli Yahudiler Mahallesi* olarak bilinmekte olan mahalle Yıldız Hamamı,³⁹ Bahçekapı ve Balıkpazarı Kapısı'nın kuşattığı bir alanı içine almaktadır.⁴⁰

1553-54 yıllarında İstanbul'da bulunan Hans Dernschwam, Yahudileri ve oturdukları bölgeyi şöyle tarif etmektedir: “*İstanbul'da, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, Yahudi karınca gibi kaynar. Sayıları pek çoktur ... Toprakları arazileri yoktur. Kendi malları olarak ancak*

.....

36 İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri,” 250-51.

37 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. O. Şâik Gökyay, I (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1996), 39.

38 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, II (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. bs., 1999), 723; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, “Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695): Tahlil ve Metin,” haz. Nazire Karaçay Türkal (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012), 209, 248; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme (Osmanlı Târihi 1648-1682 Tahlil ve Metin Tenkidi)*, haz. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca, 2008), 142-43.

39 Evliya Çelebi'nin Çıfıtkapısı olarak zikrettiği Yıldız Hamamı, bugün Sirkeci istikametinde bulunan üst geçidin olduğu noktada yer almaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 137; “Yıldız Hamamı: Bu hamama Evliya Çelebi Çıfıt Hamamı adını vermiştir. Çünkü bu civar mahallelerine ve yakınındaki kapıya Çıfıt Kapısı denilir. Bahçekapı'da dördüncü vakıf hanının karşısında, sokak içindedir.” bk. A. Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481: Haritası, İzahatı, İndeksler* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939), 25.

40 E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958), 18.

evleri vardır. Ama çoğu buralarda oturmayıp onları ek gelir olarak kullanıyorlar. Başkalarının evlerinde oturup kira ödüyorlar. Bu evler genellikle din adamlarına ve Türk camilerine ait. Evler yandığı takdirde dinadamları bunları yeniden inşa etmeye mecburdurlar. Çoğu harap, pis kokulu yerlerdir. Yahudiler kentin alt kısımlarında daracık sokaklarda, tıkış tıkış, üst üste, denize yakın sefil evlerde oturuyorlar. Nitekim, bu pis evlerde her yıl salgın hastalıklar zuhur eder.”⁴¹

1578 yılında İstanbul’da bulunan Salomon Schweiger ise seyahatnamesinde Galata ile ilgili olarak; “Ben buralarda Yahudilere hiç rastlamadım” derken, bunun devamında “ama Konstantinopolis’te çok sayıda Yahudinin –bana yaklaşık 20.000 kişi olduklarını bildirdiler– yaşadığını biliyorum. Limana yakın bir yerde, şehir surlarının içinde, sarayın dolaylarına kadar uzanan, onlara ayrılmış sokaklar var.” bilgisini eklemektedir.⁴²

Osmanlı Yahudileri, kaynaklarda *sürgün* ve *kendi gelen* olmak üzere iki grup halinde sınıflandırılmaktadır. *Sürgün* olarak bilinenler, fetih öncesi İstanbul’da ve Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde yaşayan Yahudilerdir ki, bunlara *Romaniotlar* denmektedir. İber yarımadasından Osmanlı topraklarına sığınan *Sefardik Yahudilerse*, kaynaklarda *kendi gelen* tanımlaması ile ikinci grubu oluşturmaktadır.⁴³

•••••

41 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. bs., 1992), 147-48; Bu kısmın alıntılanmasında şu eserden de istifade edilmiştir. Marianna D. Birnbaum, *Gracia Mendes: Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*, çev. Mercan Uluengin (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 94.

42 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, yay. haz.: Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 150.

43 Osmanlı Yahudilerinin cemaat adları da geldikleri yerlere göre farklı farklı olup bir kısmı şu şekildedir. İber yarımadası = İspanya - Portekiz (Sefardik Yahudiler): Gerüş, Katalan, Aragon, Kordova, Hamon, Mayor, Sinyora, Portakal; Güney İtalya: Kalabriya, Büyük Sisilye, Küçük Sisilye, Messina; Almanya: Alaman; Macaristan: Budin; Balkanlar: İzdin, Ağrıboz, Dime-toka, Büyük Selanik, Küçük Selanik, Siroz, Ohri, İştıp, Kesterye, Karafer-ye, Yanbolu, Niğbolu vd. Ayrıntılı bilgi için bk. Uriel Heyd, “The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century,” *Oriens* 6/2 (1953): 304; Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1980), 178-80, 186-88; Rozen, *İstanbul Yahudi*, 47-48; Bu arada, özellikle 1633 Cı-bali ve 1660 İstanbul yangınları dolayısıyla, bu yangınların meydana geldiği

Bunlara ilâveten, *Edirneli Yahudiler Cemaati*'nin üçüncü grup olarak bazı kaynaklarda yer aldığı görülür.⁴⁴ Fatih Sultan Mehmed tarafından Selanik ve Edirne'den İstanbul'a getirtilen bu cemaat, fetihten önce İstanbul'da yerleşik olarak bulunan Karay Yahudileriyle birlikte "*Mahalle-i el-Yahudiyyîn el-Edirneviyyîn*" adıyla bilinen bölgede meskun olup, devlet nezdinde de itibarlı bir konuma sahiptiler.⁴⁵

Sefardik Yahudiler bilindiği üzere, ilk olarak İspanya'da dinlerini değiştirerek Hristiyanlığa geçmeleri ya da mallarını bırakarak yaşadıkları yerleri terk etmeleri arasında bir tercihte bulunmak zorunda bırakılmışlar ve önemli bir kısmı 1492 yılından itibaren Osmanlı topraklarına, özellikle de İstanbul'a göçmüşlerdir. İspanya Yahudilerinin bir kısmı Portekiz'e geçmişler, fakat çok geçmeden İspanya'da kinden daha katı bir muameleye maruz kalarak burada da dinlerini

.....

İstanbul yarımadasında yaşayan Romaniot Yahudilerin yerlerini kaybetmesi ve devletin uygulamış olduğu demografik transferlerle Romaniot ve Sefardik Yahudiler birbirine karışmış, havraları ortak mabedler halini alan Sefardik Yahudiler daha görünür olmuşlardır. Bk. Heyd, "The Jewish Communities," 313; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. Ali Kılıçbay & Enver Özcan, I (Ankara: TTK, 1990), 58.

44 Fenârizâde Muhyiddin Mehmed Şah, toplayan, *Defter-i Evkâf-ı Cami'-i Şerif-i Ayasofya* (Belediye Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, No: 64-Or), 185 (yeni no: 113); Heyd, "The Jewish Communities," 304; Osmanlı Devleti nezdinde Edirne Cemaati'nin farklılığını tespit eden kaynak ve çalışmalar için bk. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, (İstanbul: Gözlem yay., 3. bs., 1995), 18; Simon Şişman, "İstanbul Karayları," *İstanbul Enstitüsü Dergisi* III (1957): 100; Ayverdi, *Fatih Devri*, 18, 79; Şehabeddin Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi," *Tarih Dergisi* 28-29 (1974-75): 169; Stephane Yerasimos, "La Communauté Juive d'Istanbul a la Fin du XVIe Siècle," *Turcica* 27 (1995): 114-15.

45 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 45; Robert Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the Sixteenth and Seventeenth Centuries," in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, I (New York-London: Holmes & Meier Publishers, 1982), 128; *Sürgün, Kendi gelen ve Edirne cemaatlerinden ayrıca bahseden 994/1586 tarihli iki ferman için bk. Ahmet Refik, On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 55-56; Bu belgeler ışığında üç farklı cemaat temasına da vurgu yapan bir başka çalışmanın ilgili bölümü için bk. Abraham Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey," *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (1927): 256-57.

değiştirmeye zorlanmışlardır. Bazıları İstanbul'a kaçmayı başarmış, diğer bir kısmı ise yalnızca görünüş itibariyle dinlerini değiştirmişlerdir. İber yarımadasından Osmanlı topraklarına yönelen bu ikinci Yahudi göç dalgası 1497'de gerçekleşmiştir. Dinlerini değiştirerek Portekiz'de kalan bu yeni Hristiyanlara (Marranoslara)⁴⁶ karşı Lizbon'da baş gösteren bir ayaklanma üzerine 1506 yılında bu yeni Hristiyanlara göç etme izni verilmiştir. Bu fırsatı kullananların birçoğu, varmayı ilk düşündükleri yer olan İstanbul'a ulaşmıştır. Bu göç dalgası da, 1521'e kadar yoğun bir şekilde olmak üzere, XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etmiştir.⁴⁷ Sonuç olarak, Osmanlı topraklarına göç eden

46 Marranos'un kelime anlamı "domuz" demektir. Portekiz ve İspanya'da bu anlamdan mülhem olmak üzere, Hristiyan gibi görünmesine rağmen, Yahudilik inancını ve ibadetlerini sürdürdüğü düşünülen ve mecaz olarak da "domuzca karaktere ve huylara sahip kişi" anlamlarına gelmektedir. Bk. Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. bs., 1999), 23.

47 Epstein, *The Ottoman Jewish*, 23; Rozen, *İstanbul Yahudi*, 47-48; P. G. İncic-yan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. ve notlar: Hrand D. Andreasyan (İstanbul: Baha Matbaası, 2. bs., 1976), 17; Rhoads Murphey, "Jewish Contributions to Ottoman Medicine, 1450-1800," in *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History Fifteenth Through the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy (New York: Syracuse University Press 2002), 66; Bu arada unutulmaması gereken bir şey var ki, o da İber Yarımadası'nda Yahudilerle yüzyıllarca bir arada yaşama sanatını (convivencia) gerçekleştiren, üstelik Yahudilere bu imkânı sunan Müslümanların (Müdeccenler=Moriskolar) da aynı kaderi paylaşmış olmalarıdır. Zira, 1492 yılından itibaren sistematik olarak Hristiyanlaştırılan, dil ve dinleri yasaklanan, İslâma dair olan her eylem ve söylemlerinin en ağır cezalarla karşılandığı İspanya'da (Endülüs) engizisyon kırımına maruz kalan Moriskolar'ın yaşadıkları Aragon, Gerüş, Kastilya, Katalan, Kordova, Sinyora Yahudilerinin başlarından geçenlerden pek farklı değildir. İspanya'dan "kovulan" Müslümanlardan gerek burada kalıp dinlerini gizleyerek yaşamak zorunda kalanlar, gerekse buradan hicretleri sırasında korsan ve haydutların her türlü kötülüğüne maruz kalan ve dahi öldürülenlerin tarihi, bir kısım Yahudi yazarların bu dönemi ve olayları anlattıkları çalışmalarında kendine her nedense pek yer bulamamaktadır! İspanya (Endülüs) Müslümanlarının trajik tarihi hakkında bk. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, II (İstanbul: Eren Yay., 1990), 91-109; Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, 11, 238-41; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, 11, 211-25; A.mlf, "Moriskolar", *DİA*, 30, 288-91; Lewis, *Çatışan Kültürler*, 31-35; Benafri Chakib, "Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)," (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989); Lütfi Şeyban, *Mudejares* &

yaklaşık 90.000 Sefardik Yahudinin, İstanbul başta olmak üzere, Balkanlar ve Safed'de yerleşmeleri sağlanmıştır.⁴⁸ H. Dernschwam'ın “Yeryüzünde herhangi bir memleketten Yahudiler kovuldular mı doğruca Türkiye'ye gelirler”⁴⁹ ifadesi, Osmanlı topraklarına yönelen söz konusu göçlere işaret etmektedir.

Yahudilerin gerek Doğu gerekse Batı Avrupa'dan Osmanlı topraklarına olan göçleri yukarıda zikredilen tarihlerle sınırlı olmayıp muhtelif zamanlara yayılmıştır. Bu itibarla, göçlerin merkez ve tarihlerine göz atıldığında ortaya çıkan tablo şöyledir: 1376'da Macaristan'dan,⁵⁰ 1394'te Fransa'dan⁵¹ ve 1470'te de Bavyera'dan çıkarılan Yahudilerin, o dönemlerde Osmanlı toprakları içinde yer alan Ragusa (Dubrovnik), Edirne, Selanik ve İstanbul'a geldikleri görülmektedir.⁵² Özellikle, Bavyera'dan çıkarılan Yahudilerin büyük kısmı Hasköy'e

.....

Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri (İstanbul: İz yay., 2. bs., 2010); A.mlf., *Reconquista: Endülüs'te Müslüman Hristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yay., 2003); İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı* (İstanbul: İsam Yay., 2007), 77-89; Moriskoların Osmanlılar tarafından kabul edilmeleri, gördükleri zulümlerden dolayı yardım talepleri, yapacakları göç dolayısıyla kendilerine herhangi bir zarar gelmemesi gibi konularda yapılmış olan yazışmalar Benafri Chakib'in ilgili tezinde yer almış olup, Abdeljelil Temimi tarafından da derlenerek yayımlanmıştır. Bk. Abdeljelil Temimi, *Le Gouvernement Ottoman et le Problème Morisque* (Zaghouan: 1989); İstanbul'a gelen Moriskolar'ın Galata'da Arap Camii etrafında yerleştikleri bilinmektedir. Söz konusu cami isminin Araplara nispet edilmesi konusunda Evliya Çelebi'nin ileri sürdüğü bir inanış bulunmaktadır. Bu inanışa göre cami İstanbul'u muhasarası sırasında Mesleme b. Abdülmelik tarafından yaptırılmıştır. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 182-83 ve Halil İnalcık, “Ottoman Galata,” 325; Fakat, Semavi Eyice bu inanışın doğru olmadığını söylemektedir. Bk. “Arap Camii”, 326.

48 Halil İnalcık, “Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500,” *The Islamic World from Classical to Modern Times, Essays in Honour of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth et al. (Princeton: The Darwin Press, 1994), 514.

49 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya*, 147; Bu cümlemin bir başka şekildeki ifadesi şöyledir: “Nereden sürülmüş olurlarsa olsunlar, haşarat gibi Türkiye'ye üşüşüyorlar.” bk. Birnbaum, *Gracia Mendes*, 93.

50 Epstein, *The Ottoman Jewish*, 21.

51 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, 110.

52 Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 22; Epstein, *The Ottoman Jewish*, 20; Naim A. Güler, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri* (İstanbul: Gözlem Yay., 2011), 34; Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, 228.

yerleşmişlerdir.⁵³ Ayrıca 1420 yılında, Bizans ile yapılan anlaşma gereği Venediklilerin kontrolüne geçen Selanik'teki Yahudiler, Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki başkenti olan Edirne'ye göçmüşlerdir.⁵⁴ Bunların yanı sıra, 1520'de Budin'deki ve 1537'de Papalık kontrolüne girmesiyle Pulya'daki Yahudiler Osmanlı topraklarına girmişlerdir.⁵⁵ Ayrıca, 1540 ve 1550'lerde Katolik Avrupa'dan göçlerin devam ettiği bilinmektedir. XVI. yüzyılın sonunda İtalya'dan sürülen Yahudiler ve başka bölgelerden birçok Yahudi de herhangi bir sürgüne maruz kalmaksızın kendi istekleri ile Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Epstein'in de belirttiği gibi, özellikle XV. ve XVII. yüzyıllar arasındaki iki yüzyılı aşkın bir dönemde Batı Avrupa'da yaşanan Yahudi karşıtlığı ve akabinde meydana gelen karışıklıklar, haçlı seferleri ve veba gibi sebeplerden kaynaklanan göçlerin istikameti çoğunlukla Osmanlı toprakları olmuştur.⁵⁶ Bu hareketliliğin zaman içinde nasıl bir seyir izlediğini resmetmesi bakımından tahrir kayıtları önem arz etmektedir. Söz konusu kayıtlara bakıldığında, İstanbul'da 1477 yılında 1.647 olan Yahudi hane sayısı, 1535 tarihli tahrirde yaklaşık dört misli artarak 8.070'e ulaşmıştır.⁵⁷

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin, Avrupa'da hamilelerinin olmayışının ekonomik ve politik olarak zayıflamalarında önemli bir neden olduğuna dair genel görüşü⁵⁸ paylaşan Bernard Lewis,

.....

53 Minna Rozen, "Public Space and Private Space Among the Jews of Istanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Turcica* 30 (1998): 333.

54 Epstein, *The Ottoman Jewish*, 21.

55 Epstein, *The Ottoman Jewish*, 24; Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", *Selânik 1850-1918: Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın (İstanbul: İletişim Yay., 2. bs., 2001), 48, 54. Veinstein, Pulya'dan Yahudi göçünün 1502 tarihine kadar gittiğini ve bunların Selânik'e gelerek yerleştiklerini belirtmektedir. bk. s. 54.

56 Epstein, *The Ottoman Jewish*, 24.

57 İnalçık, "Jews in the Ottoman," 514; İnalçık'ın aynı çalışmasında Selanik'in nüfusunun da bu göçlerle ne ölçüde değiştiğini görmek mümkündür. Buna göre, 1478 tarihli tahrirde herhangi bir Yahudi kaydına rastlanmazken, 1529 tarihhinde Selanik'te 2645 Yahudi hanenin bulunduğu görülmektedir. Bk. aynı yer; ayrıca bk. Veinstein, "Seküler Bir Paradoks," 45, 48.

58 Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İmge Yay., 1996), 164-68; Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 1999), 40; Alexander W. Hidden, *The Ottoman Dynasty* (New York: Nicholas W. Hidden, 1912), 117'den

XVII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına doğru gerçekleşen göçlerin durmasıyla birlikte, Yahudiler arasında fikri ve maddi anlamda bir fakirliğin oluştuğunu, fakat esasında Yahudilerin bir cemaat olarak durumlarının kötüleşmesinin Sabatay Sevi hadisesiyle⁵⁹ birlikte başladığını düşünmektedir.⁶⁰ Buna karşılık, Sefardik Yahudilerin bu yüzyılda özellikle 1610 yılında Osmanlı topraklarına göçleri devam etmiş, hatta bu gruptakiler Osmanlı tıbbında önemli bir yer edinmişlerdir.⁶¹

Fernand Braudel'in "*Yahudiler her zaman ekonomideki hava bozulmalarına bağımlıdır, onlara refakat etmektedirler.*" şeklindeki

.....

nakleden Victor H. Weissberg, "Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandari and Rabbi Joseph Katzavi," (Ph.D. Diss., Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, 1970), 170, 242, 266-67; Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla*, 98-100.

- 59 Sefarad bir ailenin çocuğu olarak 1626 yılında İzmir'de doğan Sabatay Sevi, icazet almış olmasına rağmen hahamlık yapmamakla birlikte kendisini mistik konulara adanmış ve Yahudilerin yüzyıllardır beklediği Mesih'in kendisi olduğuna inanarak 1648 yılında Mesihliğini ilân etmiştir. Bu yıl içerisinde Ukrayna-Polonya bölgesinde yaşanan Khmelnytsky katliamının bu olayı tetikleyen amillerden olduğu ileri sürülmektedir. 1666 yılında Mesihliğini tekrar ilân eden Sevi, İstanbul'da Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın da bulunduğu mecliste sorgulanmış, Fazıl Ahmed Paşa'nın mali danışmanı Yodah ben Mordehay Kohen'in tavassutuyla ölüm cezasından kurtularak hapse atılmış ve bu süreçte Sevi taraftarlarının çoğalması üzerine olayın kontrolünü ele alan IV. Mehmed'in gözetiminde Vani Mehmed Efendi ve Şeyhülislâm Minkarîzâde Yahya Efendi tarafından Edirne'de sorgulanarak İslâm'ı benimsemesi istenmiş ve Aziz Mehmed Efendi adını alarak Müslüman olması, daha sonra genel olarak 'dönme - avdeti' adını alacak olan bir hareketin de başlangıcını teşkil etmiştir. 1673 yılında yaptığı bir ayinde bir elinde Tevrat, diğerinde Kur'ân'ın görülmesi tam Müslüman olmadığına hükmedilmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda muhtemel ölüm cezasından kurtulmuş ve bunda Vani Mehmed Efendi ile Turhan Valide Sultan'ın önemli rolleri olmuştur. Konu hakkında bilgi için bk. Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 247; Silahdar, "Zeyl-i Fezleke", 453-54; Cengiz Şişman, "Sabatay Sevi", *DİA*, 35, 334-5; Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, 41, 425; Abdurrahman Küçük, "Dönme", *DİA*, 8, 518-20; A.mlf., *Dönmeler Tarihi*, (Ankara: Rehber Yay., 1990), 249-466; Jane Hathaway, "The Grand Vizier and the False Messiah: The Sabbatai Sevi Controversy and the Ottoman Reform in Egypt," *Journal of the American Oriental Society* 117/4 (1997): 665-71.

60 Lewis, *İslam Dünyasında*, 163-68.

61 İncicyan, *XVIII. Asırda*, 17; Murphey, "Jewish Contributions", s. 66.

ifadesi, Yahudilerin dinî bir unsur olarak -hangi devletin hakimiyeti altında olurlarsa olsunlar- konumlarının ekonomik durumla paralellik gösterdiğini veciz bir şekilde anlatmaktadır.⁶² A. Ubicini'nin, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin ekonomik ve politik olarak nispeten zayıflamasının nedenlerine dair dile getirdiği fikirler, meseleyi anlamak bakımından kıymetli bir muhtevaya sahiptir:

“Türkiye Yahudileri arasında öğrenme arzusu ve edebiyat zevki yavaş yavaş kaybolmaya yüz tuttu. Kendilerini taklit eden Rumlar, Avrupa dillerini öğrenmeye başladıklarında Yahudiler onlarla rekabet edemeyecekleri endişesi ile şevklerini, gayretlerini canlandıracaklarına ilgisizliğe daldılar ... Müslüman veya Hristiyan diğer topluluklar Avrupa dillerine ve konularına gittikçe daha fazla ilgi duymaya başlayınca da hareketsiz kalmaya devam ederek zenginliklerinin diğerlerinin eline geçmesini aldırmazlıkla seyrettiler.”⁶³

Yeni Valide Camii İnşaatı: Birinci Evre

III. Murad'ın tek gözdesi olan Safiye Sultan ile Valide Nurbanu Sultan arasında iktidar mücadelesi olmuş ve Valide Sultan ile taraftarları Safiye Sultan'ı padişahın gözünden düşürme çabasına girmişlerdir.⁶⁴ 1585'te rakiplerinin ölmesi üzerine harem ve devlet işlerinde etkili olmaya başlayan Safiye Sultan, 1595'te oğlu III. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte sarayda çok daha güçlü bir konuma gelmiştir.⁶⁵

Saray ve dolayısıyla devlet yönetiminde sahip olduğu iktidarı temsil etmek üzere Eminönü'nde bir cami yaptırmak isteyen Safiye Sultan, bölgede uzun yıllardır sakin olan Karay Yahudilerine⁶⁶ ait yer-

.....

62 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, 115.

63 A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, II (Paris: 1854), 377'den nakleden Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla*, 98.

64 Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. bs., 2000), 307; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. bs., 1998), 125-26; Ali Akyıldız, “Safiye Sultan,” *DİA*, 35, 472.

65 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: TTK, 1980), 43-44; Akyıldız, “Safiye Sultan,” 473.

66 Hazar kökenli olan ve Türkçe konuşan Karayim Yahudilerinin aslen Orta Asyalı ve Türkmen oldukları, şartların zorlaması ile Yahudiliği 740 tarihinde

leri yüksek bir bedel karşılığında istimlâk ettirerek 1597 yılında Yeni Valide Camii'nin inşaatını başlatmıştır.⁶⁷ Caminin yapıldığı bu bölge, özellikle Edirne ve Selânîk'ten gelen Karay Yahudilerinin yoğun şekilde yaşadığı bir yer olmasından dolayı, "*Edirne Yahudiler Mahallesi*" adıyla anılmakta olup,⁶⁸ cami inşaatı tam olarak Şuhud (Cuhud-Çıfıt) Kapısı ve Balıkpazarı Kapısı'nın arasında yer almaktadır.⁶⁹

Bu istimlâk bölgesi dahilinde, Selânîki'nin verdiği bilgiye göre bir havra ve bir de kilise mevcuttur.⁷⁰ Burada mülkleri satın alınan

.....

kabul ettikleri ve buradan Avrupa'ya yayıldıkları bilinmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. S. Şişman, "İstanbul Karayları," 97-102; Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage* (London: Picador Pan Books, 4th ed., 1983); *Hazar imparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar: Atlı Bir Kavmin Gizemi*, ed. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2007) içinde Marek Halter, "Hazarların İzinde," 7-14; Aleksey Tereşçenko, "Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilinenler," 33-69.

67 Selânîki, *Tarih*, II, 723; A. Saim Ülgen, "Yenicami," *Vakıflar Dergisi* II (1942): 388; Lucienne Thys-Şenocak, "Location, Expropriation and The Yeni Valide Complex in Eminönü," *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art, 17-23 September 1995*, ed. François Déroche (Geneve: Fondation Max Van Berchem, 1999), 675; İslâm hukukunda, en sık olarak mescit ve yol amaçlı istimlâklere rastlanmaktadır. İstimlâk, özel mülkiyete konu bir taşınmazın kamu yararı düşüncesiyle bedeli ödenmek suretiyle sahibinin rızasına ihtiyaç duyulmadan cebren alınmasını ifade etmektedir. Bk. Hamza Aktan, "İstimlâk", *DİA*, 23, 365.

68 Fenârîzâde Muhyiddin, toplayan, *Defter-i Evkâf*, 185 (yeni no: 113); Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 18; S. Şişman, "İstanbul Karayları", 100; Heyd, "The Jewish Communities," 304; Ayverdi, *Fatih Devri*, 18, 79; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 169; Yerasimos, "La Communauté Juive," 114-15; Thys-Şenocak, *Ottoman Women*, 190.

69 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 124. Bu kapılardan Şuhud Kapısı'nın eski adı "*Porta Neorion (Gümrük kapısı)*", *Porta Hebraica-Judaca (Yahudi kapısı)*" olup, Bahçekapısı'nın eski adı ise "*Porta Peramatis (Geçit kapı)*"dır. Bk. Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yay., 1997), 55; R. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique* (Paris: Institut Français d'Etudes Byzantines, 1950), 274-75; Ülgen, "Yenicami," 391-92; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 167-68; Erdem Yücel, *Yenicami Hünkâr Kasrı* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, t.y.), 3-4.

70 Selânîki, *Tarih*, II, 850; A. Saim Ülgen, buradaki kilisenin adının kaynaklarda "*Saint Antuvan Manastırı*" olarak geçtiğini, hatta *Çıfıtkapısı*'nın bu isimle de anıldığını bildirmektedir. Bk. "Yenicami," 391-92.

Karay Yahudilerinden kırk kişi, kayd-ı hayat şartı ile vergiden muaf tutularak Hasköy'e nakledilmişlerdir. Ayrıca bu kişilere Hasköy'de yeni evler verilmiş ve sinagoglarının bulunduğu arsalarının satılması kanunen mümkün olmadığı için bunun karşılığında kendilerine her yıl özel bir merasimle hazineden kira ödemesi yapılmıştır.⁷¹

Mimar Sinan'ın yetiştirdiği ve ondan sonra Hassa Mimarbaşı olan Davud Ağa,⁷² caminin ilk mimarı olarak planları hazırlamış, temel kazma işine başladıktan sonra buradan bir değirmeni döndürecek kadar çok miktarda çıkmış olan suyu tulumbalarla tahliye ettirmiştir.⁷³ Mimar Sinan'ın Büyük Çekmece köprüsünde yaptığı gibi, başları kurşun kuşaklarla kaplanmış kazıklar üzerine blok taşlar yerleştirerek duvarları yer seviyesinden bir miktar yükseltmiş ve bu işte kullanılmak üzere Rodos'tan taş getirtmiştir.⁷⁴ Henüz caminin temeli bitmemişken Davud Ağa'nın vebaya yakalanarak 1598 yılında vefat etmesi⁷⁵ üzerine, yerine aynı tarihte Suyolu Nazırı olarak görev yapan Dalgıç Ahmed Çavuş Mimarbaşı tayin olunmuştur.⁷⁶ İnşaat, Dalgıç Ahmed

-
- 71 S. Şişman, "İstanbul Karayları", s. 100; Alexandros Georgios Paspates, *Etudes Sur Les Tchinghianes Ou Bohemiens de l'Empire Ottoman* (İstanbul: 1870)'ten nakleden Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları," *Dünü ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003 (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yay., 2004), 139; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul, İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, yay. haz. Kevork Pamukciyan (İstanbul: Eren Yay., 1988), 157'de 3. fasıl, 1. not; Janin, *Constantinople Byzantine*, 274.
- 72 Ahmet Refik, *Türk Mimarları: Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre*, haz. Zeki Sönmez (İstanbul: Sander Yay., 1977), 62.
- 73 Selânikî, *Tarih*, II, 761; Muzaffer Erdoğan, "Mîmar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri," *Tarih Mecmuası* XII (1955): 189; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 170-71.
- 74 Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, 69; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 171.
- 75 Davud Ağa'nın vefatı konusunda tâûndan vefat ettiği veya "sû-i itikad" ithamı ile idam olunduğu şeklinde bir ihtilaf mevcuttur. Bu konuda Selânikî ölüm sebebi olarak tâûnu zikrederken, Ayvansarayî de idam edildiğini öne sürmektedir. Bk. Selânikî, *Tarih*, II, 763; Hüseyin Efendi Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yay., 2001), 263; Erdoğan, "Mîmar Davud Ağa," 185; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 171; Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, 69-70.
- 76 Selânikî, *Tarih*, II, 763-64; Erdoğan, "Mîmar Davud Ağa," 189; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 171.

Ağa marifetiyle 1603 yılında henüz ilk pencerelere kadar yapılmış olduğu sıralarda, III. Mehmed'in beklenmedik vefatı gerçekleşmiş ve bu olaydan sonra Eski Saray'a gönderilen Safiye Sultan, başladığı bu büyük inşaattan vazgeçmek zorunda kalmış⁷⁷ ve onun da 1619 yılında vefat etmesi üzerine bu aşama tamamen sonlanmıştır.⁷⁸

Venedik elçisi Pietro Foscarini, IV. Murad'ın 1637 yılında Yeniciami inşaatını devam ettirmeye başladığını, fakat aşırı masraf dolayısıyla onun da bu işten vazgeçtiğini nakletmektedir.⁷⁹ Cami, bu sebeplerle 57 yıl gibi uzunca bir süre boyunca yarım vaziyette kalmış,⁸⁰ zamanla metruk ve harabe bir hale gelmiş olması ve yapılan yüklü masraftan dolayı Cami halk tarafından da "Zulmiye" olarak anılır olmuştur.⁸¹

Dönüm Noktası: 1660 Galata ve İstanbul Yangınları

Kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Galata yangını Nisan 1660 tarihinde vuku bulmuş ve bölgenin yaklaşık olarak dörtte üçüne zararlar vermiştir. Buradaki evlerle birlikte birçok kilise de yok olmuştur.⁸² Eremya Çelebi, yangında Rumlara ait dört ve Frenklere

.....

77 [Kürd Hatib Mustafa], "Risâle-i Hatib - XVII. Yüzyıl Ortalarına Aid Bir Tarihçe: Metin ve Dizin," haz. Mehmet Çömcüoğlu (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1969), 14-15; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 124; Silahdar, "Zeyl-i Fezleke," 248; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl," 171; Erdoğan, "Mîmar Davud Ağa," 189.

78 Kaynakların bir kısmında ölüm tarihi 1605 iken Karaçelebizâde'de 1619 olarak geçmektedir. Bk. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr* (Bulak: Bulak Matbaası, 1832), 539. Ayrıca konuyu tespit eden çalışma için bk. Baki Tezcan, "Searching for Osman a Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II : (1618-1622)," (Ph.D. Diss., Princeton University, 2001), 97 ve dipnot 85.

79 Barozzi and Berchet, *Le Relazioni*, II, 95'ten nakleden Peirce, *Harem-i Hümayun*, 274.

80 Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque," (1998), 58.

81 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 124.

82 Silahdar, "Zeyl-i Fezleke", 207; Nihâdî, "Tarih-i Nihâdî (152b-233a): Transkripsiyon ve Değerlendirme," haz. Hande Nalan Özkasap (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004), 46; İnciyan, *XVIII. Asırda*, 84-85, not: 147; Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını," *İstanbul Yazıları* içinde, 102-103; XVII.

ait yedi kilisenin yandığını bildirmektedir.⁸³ Hrand D. Andreasyan'ın adlarını verdiği kiliseler şunlardır: St. François, St. Pierre, St. Sebastien, St. Jean-Baptiste, Ste. Marie des Drapiers ve St. François de Constantinople.⁸⁴

Hemen tüm kaynaklarda harîk-i kebîr, harîk-i ekber, harîk-i gâlib, ihrâk-ı azîm şeklinde adlandırılan İstanbul yangını ise, Galata yangınından üç ay sonra 16 Zilkade 1070/24 Temmuz 1660 tarihinde ikinci vaktinde Odunkapısı'nda başlamıştır.⁸⁵ Eremya Çelebi'nin, o güne kadar meydana gelmiş olanlar arasında en büyüğü olarak an-
dığı⁸⁶ yangına, sur dışında Ahi Çelebi Camii'nin yakınlarında tütün içen birinin dikkatsizliği sebep olmuştur.⁸⁷ Buradaki bir sandıkçı dükkânından başlayan yangına hemen müdahale edilmiş olmasına rağmen rüzgârın etkisiyle çok hızlı bir şekilde Unkapanı'nda sur içindeki keresteci dükkânlarına, oradan Ağakapısı, Süleymaniye, Eski Saray, Bayezid ve Fatih'e, bir koldan Yeniçeri odaları, Molla Gürani ve Davutpaşa'ya, bir koldan Tahtakale, bölgedeki Yahudi mahalleleri,

.....

yüzyılda Galata'da 3 cami ve 2 sinagog ile Latinlere ait 5, Ermenilere ait 3 ve Rumlara ait çok miktarda kilise bulunduğu bilinmektedir. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 183; Mantran, "Foreign Merchants", 129.

83 Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, 223, not: 31; İncicyan, *XVIII. Asırda*, 84-85, not: 147.

84 Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, 223-26'da notlar.

85 Kroniklerde yangının başladığı nokta olarak iki yerin adı geçmektedir. Bunlardan biri Odunkapısı, diğeri Ayazma Kapısı'dır. Bu iki kapının birbirine çok yakın olması, aralarında keresteci dükkânlarının bulunuyor olması ve yangının Ahi Çelebi Camii civarındaki bir sandıkçı dükkânından başladığı bilgileri bir araya getirildiğinde, söz konusu kapıların ortalarına denk düşen bir yerden başlamış olması ihtimali güçlenir. Kapıların birbirine yakınlığı ve keresteci dükkânları hakkında, 1660 yangınından bir yüzyıl sonrasına şahitlik etmesi bakımından bk. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. bs., 1997), 17; Ayrıca, benzeri bir tartışmayı yaparak yangının başlangıç noktası hakkındaki ihtilafa K. Pamukciyan da değinmiş ve yangının adı geçen iki kapının ortalarında bir yerden çıktığına kanaat getirmiştir. Bk. "İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar," *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker (İstanbul: Aras Yay., 2002), 91; Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660 İstanbul Yangını Hakkındaki Eseri," *İstanbul Yazıları* içinde, 89.

86 Pamukciyan, "Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660", 89.

87 Mehmed Halife, *Târih-i Gulmânî* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340), 67-68.

Hocapaşa, Mahmud Paşa, Kapalıçarşı çevresine ve bir koldan da At Meydanı, Kadirga Limanı, Kumkapı, Nişancı ve Samatya'ya kadar uzanmıştır.⁸⁸

Toplam kırk dokuz saat süren⁸⁹ ve şehrin üçte ikisini küle çeviren yangının bilançosu da büyük olmuştur. Çok miktarda ev harap olmuş,⁹⁰ 2.700 ilâ 4.000 civarında insan ölmüş, 120 saray ve konak, 40 hamam, 360 cami ve mescit, yüzden fazla mahzen, birçok medrese, tekke ve kilise yanmıştır.⁹¹ Eremya Çelebi'nin verdiği bilgilerse biraz farklıdır: “*Ermenilerden, Musevilerden ve Rumlardan hayatını kaybedenlerin sayısı az olmuştur. Türklerinki ise yaklaşık üç bine yükselmiştir. 18 çarşıdan 13'ü yanıp, ancak 5'i kalmıştır. 45 büyük fırın, beygirle çalışan 200 değirmen, 90 erkek ve kadın hamamı, birçok saray, ev ve köşk, mektep, medrese; 1000 mescit ve 70 cami, birçok Mevlevi tekkesi, sayısız türbe, sebilhane, çeşme, Ermenilerin ve Rumların dokuz Kilisesi, Bizans zamanından kalma birçok ayazma, 36 Musevi sinagogu, vezirlerle şehzadelerin konakları ve köşkları harap olmuştur.*”⁹²

Bu yangının dehşetli boyutlarını göstermesi bakımından Mehmed Halife'nin şu ifadesi dikkat çekicidir: “*Eskisaray kurbunda Kebbihanı demekle ma'rûf bir han var idi bundan evvel ne kadar yangın olduysa ana âteş zarar etmemişdir, bu defa emr-i Hakk'la âteş isâbet edip*

.....

88 Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 142-43; Silahdar, “Zeyl-i Fezleke”, 208-209; M. Halife, *Târih*, 67; Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 102-103, 105.

89 Kaynaklarda yangının süresi hakkında tam bir birlik olmamakla beraber, kırk ilâ kırk dokuz saat rakamları zikredilir. Örneğin Eremya Çelebi, toplam kırk iki saat sürdüğünü söylerken (Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 106), Abdi Paşa (bk. *Vekâyi'-nâme*, 143) ile Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin* (1066-III16 / 1656-1704), haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK, 1995, 5)); (Silahdar, “Zeyl-i Fezleke”, 209) 49 saat sürdüğü bilgisini aktarırlar; M. Halife ise yangının Cumartesi saat 17.00'da başlayıp Pazartesi 19.00'da bittiğini belirtmektedir ki, bu da 50 saatlik bir zaman dilimini ifade eder (bk. M. Halife, *Târih*, 68).

90 Kayıtlarda yanmış evlerin sayısı 280.000 olarak zikredilse de bunun abartılı olduğunda şüphe yoktur. Bk. Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 142-43; Silahdar, “Zeyl-i Fezleke”, 209.

91 M. Halife, *Târih*, 69; A. M. Schneider, “Brand in Konstantinopel,” *Byzantinische Zeitschrift* XLI (1941): 394.

92 Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 106.

anda bulunan esbâbı ve emvâli ve âdemi cümlesini helâk etmiştir."⁹³ Söz konusu Kebecihanı ile ilgili olarak Kâtibzâde isimli bir şairin 1660 yangınını anlattığı şiirindeki şu beyitler de önemlidir:

"Kebeciler hanı dersin bir metîn binâ iken / Yandı kibrit taşı gibi içi dışı dökülü
Hem içinde bunca bâzîrgânları büryân edip / Haykırıp feryâd ederdi her biri evyâyılı"⁹⁴

Kaynakların verdiği bilgilere göre, ayın kuru bir mevsim olan Temmuz olması, bu sırada sert esen poyraz ve keresteci dükkânlarının tutuşması yangının bu derece etkili olmasının ardında yatan sebepler olarak sıralanabilir. Ayrıca, genişleyen yangından zarar gören evlerden fırlayan ve çevredeki binalara isabet eden çivilerin hararet ve kıvılcımı da beraberinde taşıması yangının yayılmasına bir başka sebep teşkil etmiştir.⁹⁵ Mehmed Halife, Süleymaniye Camii minarelerinin nasıl tutuştuğunu, Temmuz ayının ve ateşin sıcaklığının birlikte yaptığı etki ile kaçışan insanların oluşturduğu izdihamı resmettiği pasajında halkın tam bir mahşerdeymiş görüntüsü yansıttığını söyleyerek olayın dehşetli etkisini vurgulamaktadır.⁹⁶

.....

93 M. Halife, *Târih*, 68.

94 Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin, Vâhid Çabuk (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 423. Şiirin çevirisi ilk olarak Mustafa Cezar tarafından yayımlanmıştır. Bk. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler," *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yay., 1963), 339-41; Vahit Çabuk bu şiiri müstakil bir çalışma olarak daha sonra yayımlamış ise de, iki çeviri arasında yer yer farklılıklar bulunmaktadır. Buradaki alıntılar daha çok Ayvansarayî'nin eserinden yapılmıştır. Vahit Çabuk'un ilgili makalesi için bk. "XVII. Yüzyılda İstanbul Yangınları ve Kâtip-zâde'nin 1070 (1660) Yangını Hakkında Manzum Bir Tarihi," *Türk Kültürü* XI/125 (1973): 28-34 / 284-290.

95 M. Halife, *Târih*, 68; Hrand D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi," *Tarih Dergisi* XXVII (1973): 71-73; Kevork Pamukciyan, "Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi", *İstanbul Yazıları* içinde, 97; Kâtibzâde de; "*Tuttu Ayazma kapusu taşrasından ibtidâ / Hem muvafık kıldı Mevlâ ana bir keskin yeli*" demek suretiyle rüzgârın şiddetine vurgu yapmaktadır. bk. Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, 421.

96 M. Halife, *Târih*, 67-68; Minarelerin tutuşmasına dair ayrıca bk. Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre," 104; *İsâzâde Târihi: Metin ve Tahlil*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996), 64; Kâtibzâde ise, "Yandı

Konuya geniş yer veren Mehmed Halife, yangının meydana gelişini, hile ile alış veriş yapılması ve günahın artması gibi ahlâki sebeplere dayandırmaktadır.⁹⁷ Bu yangından sonra veba gibi çeşitli hastalıkların olduğu ve kıtlığın baş gösterdiğini dile getiren Halife ayrıca, yangından kurtulabilen halkın dört, beş gün aç ve susuz kaldığını, herkesin bir şekilde Üsküdar, Eyüp ve Tophane'den büyük zorluklarla “*def-i ramak mikdârî*”, yani ancak hayatta kalmaya yetecek kadar ekmek bulabildiğini nakletmektedir.⁹⁸ Eremya Çelebi, insanların bir kısmının denizdeki kayıklarda barındıklarına, büyük bir kısmının da iskelede, dalgaların dövdüğü sahildeki kumların üzerinde yığıldıklarına ve yanan binalardan üzerlerine kıvılcımların geldiğine dikkat çekmektedir.⁹⁹ Yangından zarar gören İstanbullulardan bir kısmı Bursa, İzmit ve diğer kıyı köylerine göç etmiş, hatta Kırım ve Mısır'a gidenler olmuştur.¹⁰⁰

İnsanların bir bölümü yangından kurtarabildikleri eşyalarını Langa Bostanı'na, bazıları Vefa meydanına yığmış,¹⁰¹ bir kısmı da cami ve mahzen benzeri görece korunaklı yerlere koymuşlar ve Bayezid, Fatih, Süleymaniye camileri ile Eski Saray gibi taş yapı binalara sığınmaya çalışmışlardır. Fakat, yangının tesiri çok kuvvetli olduğundan bu insanların bir kısmı eşyalarıyla birlikte yanmışlardır.¹⁰²

Yangının çok önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan en önemlisi Yeniciami ve Külliyesi'nin uzun yıllardır yarım kalmış olan inşaatına tekrar başlanması ve bu sebeple de Eminönü'nde yoğun şekilde yerleşik olan Yahudilerin, söz konusu bölgede oturmalarının bir fermanla yasaklanmış olmasıdır. Fermanda “*ba'de'l-harik Hocapaşa ve Bahçekapısı kurbunda Yahudi taifesi tasarruflarında olan emlâk ve evkâfın müslimîne bey' ve icâr ettirilme*”si¹⁰³ ve “*Hocapaşa'dan Zeyrek*

.....

Sultân Süleymân'ın dört minâresi tamâm / Yanaridi sanasın orduda sultân meş'ali” şeklinde ifade eder. Bk. Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, 423.

97 M. Halife, *Târih*, 66.

98 M. Halife, *Târih*, 67, 69.

99 Anderasyan, “Eremya Çelebi'nin,” 72.

100 Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 106.

101 Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, 422, 425; Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 102.

102 Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre,” 104; M. Halife, *Târih*, 67-68.

103 İŞS, 9, 58b/2 (12 Za 1071/9 Temmuz 1661); İŞS, 10, 53a/3 (20 N 1072/9 Mayıs 1662); 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

*altına dek ba'de'l-harik Yahûd tâ'ifesi[nin] sâkin olmama'sı*¹⁰⁴ şeklinde kesin emirler yer almaktadır. Buradan ayrılan Yahudilerin büyük kısmı Hasköy ve Balat'a yerleşmişlerdir.¹⁰⁵

Külden Doğan Külliye: Yenicami Külliyesi'nin İnkişafı: İkinci Evre

1660 yılında üç ay arayla Galata ve İstanbul'da çıkan sözü edilen iki büyük yangın, o zamana kadar Yenicami'nin tamamlanmasını geciktiren en önemli engeli teşkil eden maliyet problemini aşma konusunda Hatice Turhan Sultan'a büyük bir fırsat sunmuş ve Cami'nin inşaatına 1660 yangını sonrasında alınan bir kararla yeniden başlanmıştır. Köprülü Mehmed Paşa, Turhan Sultan'a, 1069/1659 yılında meydana gelmiş olan depremde¹⁰⁶ dolayı yıkılan Cerrah Mehmed Paşa Camii'ni tamir ettirmesini tavsiye etmiş ve Turhan Sultan da bu tavsiyeye uyarak keşif yaptırmıştır. Buna mukabil Mimarbaşı Mustafa Ağa, Yahudi mahalleleri arasında metruk halde bulunan Yenicami'nin tamamlanmasının saltanatın imajı açısından daha isabetli olacağını Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya söylemiştir. Köprülü'nün, Turhan Sultan'a iletmesi üzerine konu olumlu karşılanmış ve Mustafa Ağa inşaata başlamak üzere görevlendirilmiştir.¹⁰⁷

.....

¹⁰⁴ İŞS, 9, 144a/2 (4 S 1072/29 Eylül 1661), 216b/2 (25 R 1072/18 Aralık 1661); Eminönü'nde yaşayan Yahudilerin naklinden önce Hasköy'de bir Müslüman mahallesi ve 11 Yahudi cemaati/mahallesi varken, yangından sonraki transfer dolayısıyla buradaki Yahudi cemaati 20'ye çıkarken, nüfus olarak da Yahudiler 11.000'e ulaşmıştır. Ayrıca bu cemaatlerin bu dönemde toplam 12 de sinagogları bulunmaktayken, şu anda bu sayı 6'dır. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 176; İnci Türkoğlu, "Haliç'in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler," *Dünü ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003 (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yay., 2004), 480.

¹⁰⁵ Konuyla ilgili olarak bk. Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının," 163-235.

¹⁰⁶ Süleymaniye Camii'nin de zarar gördüğü ve 9 şiddetinde meydana gelmiş olan bu depremde İstanbul başta olmak üzere Marmara ve Ege bölgelerinde birçok yapı büyük tahribata uğramıştır. Bk., N. N. Ambraseys and C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800* (İstanbul: Eren Yay., 1995), 71; Nusret Sancaklı, *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö.427-M.S.1912): Marmara Denizindeki Tsunamiler* (İstanbul: Kastaş Yay., 2004), 60.

¹⁰⁷ Silahdar, "Zeyl-i Fezleke", 248; Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, 88-89. Bk. Kürd Hatib, "Risâle-i Hatib," 16.

İnşaatın bu evresinde, istimlâk alanı Safiye Sultan dönemine nispetle daha da genişletilmiş ve bu çerçevede sadece Yahudilere ait olanlar değil, ihtiyaç duyulan tüm yanmış yerler Turhan Sultan Vakfı'na¹⁰⁸ farklı yollarla dahil edilmiştir. Yine bu bölgede değişik birçok vakfa ait olan yerler, söz konusu merkez dışındaki semtlerde bulunup Valide Sultan'a temlik¹⁰⁹ edilmiş olan yerlerle istibdal edilmek suretiyle cami ve külliyein yapılacağı alanın açılması sağlanmıştır. Külliye, alan genişletme çalışmalarıyla birlikte Hünkâr Kasrı, Türbe, Sebilhane, Sıbyan Mektebi, Darülhadis ve ticaret merkezi olarak Mısır Çarşısı'nın da projeye dahil edilmesiyle, Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın nihayetlendirdiği bir eser olarak 1665 yılında tam olarak inkişaf etmiştir.¹¹⁰ Cami'nin ismi, eskisine nazire olarak "Adliye" şeklinde tesmiye olunmuştur.¹¹¹

Müslüman Vakıflarının Bölgeden Çıkarılması ve İnşaat Alanının Açılması: İstibdal ve Satışlar

İstibdal, karşılıklı takas anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle, bir şeyin diğer bir şeye bedel sayılmasıyla gayrimenkulün el değiştirmesi olarak tanımlanabilir. İstibdalın sözlük anlamı; vakıf olan bir malın mülk olan bir başka mal ile değiştirilmesidir.¹¹² Bu bağlamda

.....

¹⁰⁸ Vakfiye için bk. *İstanbul Yenicami ve Hünkâr Kasrı* (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1944).

¹⁰⁹ Temlik, "sözlükte 'mülk olarak vermek' anlamına gelir. Terim olarak bir hükümdarın mirî araziden veya şahıslardan devlete intikal eden arazi ve binalardan bazı yerleri devlete hizmet etmiş kimselere mülk şeklinde tahsis etmesini ifade eder." Bk. Mehmet İpşirli, "Temliknâme", *DİA*, 40, 430.

¹¹⁰ Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 212-14; Kürd Hatib, "Risâle-i Hatib," 17; Silahdar, "Zeyl-i Fezleke," 248; Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü, Istanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture," in *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. Fairchild Ruggles (Albany: State University of New York Press, 2000), 69-71; Mısır Çarşısı'nın çevresinde zamanla arzıendam etmiş olan dükkân ve barakaların 1864, 1958 ve 1960 yıllarında istimlâk edilmiş olduğunu konu bağlamında bir anekdot olarak zikretmek yerinde olacaktır. bk. Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, trns. Ahmet Edip Uysal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications, 1983), 132-33.

¹¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 124.

¹¹² Ahmet Akgündüz, "İstibdâl," *DİA*, 33, 319.

vakıfların başvurduğu önemli bir ihya yöntemi olarak dikkati çekmektedir. Yenicami külliyesinin inşası sırasında çok hızlı ve çok yönlü bir şekilde bu yöntem uygulanmıştır.

Yanan kiliselerin bir kısmı eski mimari ölçülerine göre yeniden yapılırken, yangın öncesinde kilise olmasına rağmen “kadîme” olan yani, üzerinde kiliseden bir iz kalmayan arsalar kamulaştırılmış ve daha sonra kilise yapılmamak şartıyla devlet tarafından muhtelif şahıslara satılmıştır.¹¹³

Galata, Kumkapı, Yenikapı, Langa, Zeyrek, Nişancıpaşa gibi muhtelif yerlerde bulunan bazı kilise arsaları da Yeni Valide Camii ve Külliyesi’nin kurulabilmesi amacına matuf olmak üzere “*muhterik olan kenise-i kadîmelerinin arsasının mâliki ve bânîsi ma’lûm olmamağ-la cânib-i mirîye âid olduğuna*”¹¹⁴ dair verilmiş olan fetvaya istinaden

.....
 113 Sultan Bayezid Mahallesinde bulunan Hızırilyas Kilisesi arsası 30.000 akçeye Hasan Ağa’ya satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 86b/2 (17 Z 1071/13 Ağustos 1661); Buna mukabil Frenk kiliselerinden Aya Petro Kilisesi arsası ise Tercüman Corcu’ya 60.000 akçe karşılığında arsa üzerine kilise yapmamak üzere satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 96b/3 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661); Büyük Kilise Vakfı’na ait olup Meydancık mahallesinde bulunan bir francala fırını da tamamen yanan binalardandır. Bu binanın bulunduğu arsa da ferman gereği kamulaşmış olup müzayede ile satışa çıkarılmıştır. Müzayede sonucunda arsa, en yüksek fiyatı (25.000 akçe) veren, biri Müslim diğeri Gayrimüslim iki ortağın mülkiyetine geçmiştir. Bk. İŞS, 9, 140b/1 (25 M 1072/20 Eylül 1661); Bereketzâde mahallesinde Rumlara ait Taşbozoyanlı ve Aya Hristoti ismiyle bilinen kilise arsası da devlet tarafından Kostantin isminde bir Hristiyan müzayede ile 42.000 akçe karşılığında satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 96b/4 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661); Bereketzâde mahallesinde bir Frenk Kilisesi olup yanmış olan Aya Yorgi Kilisesi’nin arsası, üzerine ev yapması şartıyla Riboli isminde bir müste’mine müzayede ile 31.000 akçeye satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 97a/1 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661); Yine Meydancık mahallesinde bulunan bir kilise de aynı şartlarla Yani isminde bir zimmiye satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 97a/2 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661); Frenklere ait olup Galata Balıkpazarı’nda bulunan Büyük Kilise arsasının bir bölümü de Sabri Mehmed Efendi’ye 25.000 akçeye satılmıştır. İŞS, 9, 140b/3 (21 M 1072/16 Eylül 1661); Yine bu kilise arsasından olup ifraz olunmuş olan Sakira Françeşko ve Santa Ana Kiliseleri ile buradaki çan kulesi arsaları da 7 zimmiye ortak olarak 380.000 akçeye satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 247b/1 (28 Ca 1072/19 Ocak 1662); Ayayani Kilisesi’nin arsası da önce Abdurrahman Efendi isminde birine, onun tarafından da Anaştas v. Garam isimli bir Ermeni’ye 60.000 akçeye satılmıştır. Bk. İŞS, 9, 253b/2 (10 C 1072/31 Ocak 1662).

114 İŞS, 9, 273a/1 (1 B 1072/20 Şubat 1662); İŞS, 10, 53a/3 (20 N 1072/9 Mayıs 1662), 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

IV. Mehmed tarafından Valide Sultan'a temlik edilmiştir. Böylelikle külliye planı dahilinde bulunan başka vakıflara ait arsaların, temlik olunan bu yerlerle istibdali sonucunda bölgenin yeni inşaat faaliyetleri için uygun hale getirilmesi mümkün olabilmektedir.

Yenicami çevresinde 1660 yangınına kadar değişik vakıflara ait çok sayıda yapı bulunmaktaydı. Bununla birlikte, bu bölgede nüfus olarak çoğunluğu oluşturan Yahudilere ait sinagoglar da mevcuttu. Yangın sonrasında bu yapıların birçoğu enkaz dahi kalmayacak şekilde yok olmuştur. Aşağıda verilecek örneklerde görüleceği üzere, bu projenin gerçekleştirilebilmesi için Valide Sultan temlik, istimlak ve istibdal yollarını kullanarak bir inşa seferberliği ile bu projeyi gerçekleştirmiştir.

Yeni Valide Camii ve Külliyesinin inşası amacıyla, külliye planı içerisinde yer alan Müslim ve Gayrimüslimlere ait olan tüm mekânlar, fark gözetilmeksizin Turhan Valide Sultan Vakfı'na istibdal/takas yoluyla dahil edilmiştir. İstibdalın gerçekleştirilmesi için zorunlu bir madde olarak tespit edilmiş olan mülk yerin “*evfer ve ezyed*” (daha elverişli) olması şartına riayet edildiği görülmektedir. M. D. Baer ise tespit ettiği istibdal kayıtlarına atıfla, Eminönü'ndeki bütün Müslüman vakıflarına “*el koyulduğu*”nu (*confiscations*) söylemekte ve bundan dolayı söz konusu vakıfların mahkemelerde haklarını arayarak tazminat talebinde bulunduklarını ileri sürmektedir.¹¹⁵ Buna mukabil, Baer tarafından istidrac edilmiş olan “*Müslüman vakıflarının memnuniyetsizliği*” yakıştırmasının söz konusu kayıtlarda yer alması, hukuk ve teknik yönünden mümkün değildir. Dolayısıyla, Baer'in dile getirilen sonuca nasıl ulaşmış olduğunu anlamak oldukça zordur. Zira istibdal kayıtları, takasın vakıf açısından gerekliliğini objektif olarak ortaya koyan bir muhtevaya sahip olmalı ve yapılan takas şahsa değil, vakfa bir yarar getirmelidir. Aksinin tespiti halinde, muamelenin hukuki geçerliliği tartışmalı bir hale gelmiş olacaktır. Bu bakımdan, Baer'in söz konusu belgelere yüklediği ve somut bir göstergesi bulunmayan anlamın, istibdal uygulamasının hukuki çerçevesinden bağımsız olarak gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmakta ve diplomatik biliminin nesnel ilkeleriyle de çelişmektedir.

Valide Sultan'ın, cami ve külliyei oluşturan diğer yapıları yapmayı düşündüğü bölgede yerleri bulunan Müslüman vakıflarıyla

.....

¹¹⁵ Baer, *Honored by the Glory*, 96.

gerçekleştirilmiş olan istibdal işlemlerine ait kayıtlar aşağıda listelenmiştir. Birinci sütundakiler vakıfların Valide Sultan'a, ikinci sütundakilerse bu yerler karşılığında Turhan Valide Sultan'ın vakıflara devrettiği mülkleri göstermektedir.

Vakıflar ve Mülkleri (Yeni Valide/Adliye Camii çevresinde) → → →	Turhan Valide Sultan ve Mülkleri ← ← ←
Kamer Hatun Vakfı: Beş bab Yahudihane ve bunların altında bulunan dükkânlar ¹¹⁶	Galata Karaköykapısı'nda Mariya Kilisesi ¹¹⁷
Kamer Hatun Vakfı: Yahudihaneler	Kumkapı Nişancıpaşa'da Ayanikola Ermeni Kilisesi ve iki Yahudi mabedi ¹¹⁸
Abdülkadir Efendi Vakfı: Bir Yahudihane	Zeyrek'te Nigebolu Sinagogu ¹¹⁹
Ebülfazl Mehmed Efendi Vakfı: Dört dükkân ve üstlerinde dört bâb Yahudihane	İstanbul'da Hızırilyas Ermeni Kilisesi arsası ¹²⁰

.....

116 İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Eminönü'ndeki bahsi geçen yerler Ali Çelebi b. Handan'ın tasarrufundayken yanmış olmakla beraber Ali Çelebi'nin yangından bir süre sonra 6 Ş 1072 tarihinde Yahudihane arsasını mukataa ile tekrar kiraladığını görmekteyiz bk. Eyüb ŞS, 74, 18b/2 (6 Ş 1072/27 Mart 1662). Fakat, bu kiralama işleminin süresi pek uzun olmamış, burası Valide Sultan'ın külliye projesi kapsamı içerisinde (Elvanzade mahallesi) bulunuyor olmasından dolayı Kamer Hatun vakfı buraya karşılık istibdal çerçevesinde aldığı Mariya Kilisesi ile beş bab dükkân ve üzerindeki odalarla birlikte Galata Meydancık'ta bulunan bir arsa için Ali Çelebi ile iki ay sonra 5 Za 1072 tarihinde başka bir kiralama sözleşmesi yapmıştır. Bk. İŞS, 10, 95b/2 (5 Za 1072/22 Haziran 1662). M. David Baer ise, Ali Çelebi'nin Yenicami projesinden dolayı zarara uğrayan memnuniyetsiz Müslümanlardan birisi olduğunu ileri sürmektedir. Oysa, sicillerdeki bu kayıtlarda Baer'in söylediğinin doğruluğuna dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Baer ayrıca, söz konusu hüccetin künyesini yanlış şekilde "İŞS, 9, 95a" olarak zikretmektedir. Bk. Baer, *Honored by the Glory*, 96; Baer, "The Great Fire," 171.

117 İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

118 İŞS, 10, 85a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Bu yerler, Mariya Kilisesi'ne ilâve olarak verilmiştir.

119 İŞS, 10, 88b/3 (21 Za 1072/8 Temmuz 1662).

120 İŞS, 10, 88b/2 (21 Za 1072/8 Temmuz 1662). Bu belgede arsanın nerede olduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte, İŞS, 23, 10(2)b/2 (B 1108/Ocak 1697) ve 13(2)b-1 (7 Ş 1108/1 Mart 1697) nolu kayıtlarda Acem Ermenilerine ait olup Yenikapı'da bulunduğu belirtilmektedir.

Süleyman Efendi Vakfı: Dükkân arsaları	Galata'da binalı Frenk Kilisesi ¹²¹
Şahkulu Vakfı: Üç bâb şekerçi dükkânı arsası	Galata'da bulunan Penapa Kilisesi ¹²²
Ayasofya ile Koca Mustafa Paşa Vakıfları (ortak): On beş oda ve dükkân arsası	Kumkapı Nişancıpaşa mahallesinde Ayanikola Acem Ermenileri Kilisesi ¹²³
Hâmid Efendi Vakfı: Üç dükkân arsası	Galata'da Frenk müste'menlerine ait kilise ¹²⁴
Rüstem Paşa Vakfı: Dükkân arsaları	Galata Meydancık'ta Sabasdiye Kilisesi ¹²⁵

.....

¹²¹ İŞS, 10, 87b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

¹²² İŞS, 10, 88a/2 (20 L 1072/8 Haziran 1662). Söz konusu dükkânlar Karaçelebi-zade Mehmed Efendi'nin kızı Rabia Hatun'un tasarrufundayken yanmıştır.

¹²³ İŞS, 10, 87b/3 (19 L 1072). Burada geçen Ayanikola Kilisesi'nin aynı defterde 85a/2'de ve İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664)'te geçen kiliselerle aynı olup olmadığı konusuna ışık tutacak bir gösterge olmamakla birlikte, aynı yerin iki ayrı vakıf ile parseller halinde istibdal olunabildiğine dair örneklerden hareketle bu kilisenin bölüm bölüm üç vakfa birden verildiğini ileri sürebiliriz. Örneğin Galata'da bulunan Mariya Kilisesi, İŞS, 10, 83a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662) nolu kayıta Pîrî Paşa ve İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662) nolu kayıta da Kamer Hatun vakfı ile istibdal olunduğu bilgisinin yer alıyor olması, bu tezimizi doğrulamaktadır. Zira, söz konusu kilisenin birinci kayıttaki mesaha ölçümüne göre beş dükkân ve bunların karşısında bulunan odaların toplamı 545,5 zirâ' iken; ikinci kayıta kilisenin binalı arsası, beş dükkân ve üzerindeki odaların toplamı 770 zirâ' olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, iki farklı belgede de mesaha ölçümü 501 zirâ' olarak belirlenen ve her zirâ'ı 200 akçeden toplam 100.200 akçe ederi olduğu görülen Çadırcı Ahmed mahallesindeki Çardak Kilisesi'nin hem İbrahim Paşa vakfı ve hem de Dâye Hatun, Nefise Hatun ve Mustafa Efendi'nin ortak vakıfları ile istibdal edilmiş olması da dikkat çeken örnekler arasındadır. Bk. İŞS, 10, 83a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662) ve 84a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Bu arada istibdal edilmiş olan Ayanikola ve Hızırilyas Kiliseleri Acem Ermenilerine ait olup, İran elçisi Ebü'l-Masum Han tarafından sultana sunulan bir arzıhal ile bunların yeniden inşası için izin talep edilmiş ve fermana istinaden söz konusu kiliselerin keşfi yapılmış olup bunların kadim olmadıkları anlaşıldığından kendisine bunun mümkün olamayacağı cevabı verilmiştir. Bk. İŞS, 23, 13(2)b/1 (7 Ş 1108/1 Mart 1697).

¹²⁴ İŞS, 10, 86b/2 (15 L 1072/3 Haziran 1662).

¹²⁵ İŞS, 10, 85a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

Safiye Sultan Vakfı: Dükkânlar ve Yahudihane	Langa Çakırağa mahallesinde Ayanikola Ermeni Kilisesi'nin dahilinde bulunan arsa ve Ani Teodor Kilisesi ¹²⁶
Kara Mustafa Paşa Vakfı: İki Yahudihane ve yedi dükkân arsası	Kumkapı Çadircı Ahmed mahallesinde Ayanikola Kilisesi ¹²⁷
Şahhuban Vakfı: İstanbul Frenk mahallesindeki Yahudihane ve dükkân arsası	Kumkapı Cüce Çeşmesi yakınındaki Ayanikola Kilisesi ¹²⁸
Kasımpaşa Vakfı: Arsa	Hızırilyas Kilisesi arsası ¹²⁹
Piri Paşa Vakfı: Beş dükkân arsası	Galata'da kavm-i Nasârâ'ya ait Mariya Kilisesi ¹³⁰
Dâye Hatun, Nefise Hatun ve Mustafa Efendi Vakıfları: Dükkân arsası	Kumkapı Çadircı Ahmed mahallesinde bulunan Çardak Kilisesi ¹³¹
Cafer Ağa Vakfı: Arsa	Langa'da Kâtib Kasım mahallesinde bulunan Meryem Ana Kilisesi ¹³²
İbrahim Paşa (Cedid) Vakfı: Dükkân arsası	Kumkapı Çadircı Ahmed mahallesinde bulunan Çardak Kilisesi ¹³³

•••••

126 İŞS, 10, 86a/1 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

127 İŞS, 10, 81b/1 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

128 İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664).

129 İŞS, 10, 82b/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662). Belgede kilisenin nerede olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte Yenikapı'da bulunan Acem Ermenileri'ne ait kilise olması muhtemeldir. Bk. İŞS, 23, 13(2)b/1 (7 Ş 1108/1 Mart 1697).

130 İŞS, 10, 83a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Baer, bu kaydı da yine yanlış olarak "İŞS, 9, 82b" olarak göstermektedir. Bk. Baer, *Honored by the Glory*, 96; Baer, "The Great Fire," 171. İstibdal konusunda açık bir görüş olmaması sebebiyle, İmam-ı Azam'ın 'sıhhat lüzumu gerekli değildir' ilkesinden hareketle muamelelerde bir "istirdad" babı bulunmaktadır. Buna göre, mülk sahibi İmam-ı Azam'ın görüşüne dayanarak arsasını vakfa vermekten vaz geçtiğini beyan eder ve mütevellî de, vakfiyelerde başvurulduğu üzere, İmâmeyn-i Hümâmeyn katında sıhhat lüzumuna gerek olmadığını söyleyerek istibdâlin sahil olduğunu ileri sürer. Bu durumda hakim'in onayı ile mülk olan yerin vakıf ve vakıf olan yerin de mülk olduğu sabitlenmiş olarak istibdal gerçekleşir. Diğer bazı örnekler için bk. İŞS, 9, 243a/1 (11 Ra 1072/4 Kasım 1661); İŞS, 12, 130b/2 (25 Ca 1074/25 Aralık 1663); İŞS, 18, 67a/1 vd. (S 1087/Nisan 1676); İŞS, 19, 134a vd. (7 S 1093/15 Şubat 1682), 156b/2 (12 Ra 1093/21 Mart 1682).

131 İŞS, 10, 83a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

132 İŞS, 10, 83b/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

133 İŞS, 10, 84a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

Hüsrev Kethüdâ Vakfı: “Karyağdı Odaları” arsası	Kumkapı Çadırcı Ahmed mahallesinde Ebiyalı? Kilisesi ¹³⁴
Abbas Ağa Vakfı: On dört bab odadan kalan arsa	Yenikapı’da Ermeni Kilisesi ¹³⁵
Ayasofya Vakfı: Bir menzil arsası	Şeyh Ferhad mahallesinde Ayazmalı Ermeni Kilisesi ¹³⁶
Abdüsselâm Vakfı: Dükkânlar ve Yahudihanedan kalan arsa	Galata’da Binalı Kilise diye bilinen kilise ¹³⁷

Gayrimüslimlerin İhracının Asıl Sebebi: Mescit-Cemaat Dengesi

Bilindiği üzere klasik İslâm toplumlarında mescit, şehrin ve dolayısıyla sosyal hayatın merkezinde yer alır. Devletin, meşruiyetini sağladığı ve hükümferma konumunu temellendirdiği, ayrıca dinin toplumu birleştirdiği mekânlar olarak mescitler, söz konusu klasik zamanlar için kıymetli sembollerin başında yer alır. Bundan dolayıdır ki, Mekke’deki Mescid-i Haram, Medine’deki Mescid-i Nebvî, Kudüs’teki Mescid-i Aksa ve İstanbul’daki bir dönem için Ayasofya ve bunun yanında Süleymaniye Camileri birer dinî sembol oldukları kadar birtakım siyâsî işlevlere de sahiptirler. Robert Mantran bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Büyük camilerin yaptırılması padişahlar için birçok amaca tekabül etmiştir: İlk önce, saltanatlarının ihtişamını taşa meydana çıkartmak, daha sonra da kendine layık binalar aracılığıyla Tanrıya ibadet etmeyi teşvik etme konusunda verdiği önemi belirlemek ... aynı zamanda ... Tanrının lütfuna nail olmak; nihayet, kentin Müslümanlarına karşı dinsel itikadının yüksekliğine bu yapıları tanık tutmak ... Başkentini güzelleşmesine katkıda bulunmak aynı zamanda siyasal bir amaç olmakta ve İstanbul’un

.....

¹³⁴ İŞS, 10, 84a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

¹³⁵ İŞS, 10, 85b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Kilisenin adı belgede geçmemekle birlikte, 83b/2 nolu kayıтта geçen Meryem Ana Kilisesi olması muhtemeldir. Zira, kiliselerin bulunduğu bölge ve mahallenin aynı olması bir yana 83b/2 nolu kayıтта kilisenin zirâ’ı 478 iken, 85b/2’de verilen zirâ’ 470’tir. Ve bu 8 zirâ’lık fark dışında aralarında herhangi bir mesaha ve fiyat farkı da söz konusu değildir.

¹³⁶ İŞS, 10, 86a/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

¹³⁷ İŞS, 10, 86b/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

İmparatorluğun ve genelde bütün Müslüman dünyasının en önde gelen kenti olduğunu belirtmeyi hedeflemektedir.”¹³⁸

Nitekim mescit, yalnızca birtakım ritüelleri gerçekleştirmek üzere kendisine varılan bir yer değil, aynı zamanda belli şekiller tarafından korunmuş ve hayatı anlamlandıran değerlerin yaşandığı kutsallık yönü baskın olan bir mekândır. Bu bağlamda, mescitlerin onarılması ve yaşatılması için Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan ayetler etkileyicidir:

“(17) HAKKI inkar ettiklerine (tutum ve davranışlarıyla) bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah’ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, Allah’tan başkalarına tanrılık yakıştıran kimselerin üzerine vazife değil. Onlar, yapıp-ettikleri boşa gidecek olan kimselerdir; ateşte yerleşip kalacak olan kimseler! (18) Allah’ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, salâtında dosdoğru ve sürekli olan, arınmak için vermekle yükümlü olduğu şeyi veren ve Allah’tan başka kimseden korkup çekinmeyen kimselere vergidir. Ve dolayısıyla, ancak böyleleri doğru yolda yürüyenler arasında olmayı umabilirler!”¹³⁹

Görüldüğü gibi, Kutsal Kitap’ta mescitleri ziyaret edenler ve onarıp koruyanlar, Allah’a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekât veren ve Allah’tan başkasına tanrılık yakıştırmayanlarla birlikte anılmaktayken, bu durumun kendilerini İslâm çerçevesinde tanımlayan devletler tarafından göz ardı edilmesi elbette beklenebilir. Zira, günümüze ulaşan en eski mabetten en yenisine kadar, bu anlam dünyasının izdüşümleri çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple ki, “II. Mehmed ve 17. yüzyıl da dahil olmak üzere ondan sonra gelen sultanların hepsi Tanrı’ya adanmışlığın bir sembolü olmasından dolayı ve dindarlıklarının da bir göstergesi olarak kendi adlarına birer cami yapmayı arzulamış ve yaptırmış”¹⁴⁰ oldukları tarihsel bir gerçekliktir.

.....

¹³⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında*, I, 106.

¹³⁹ Tevbe 17-18. Meal için bk. Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 350.

¹⁴⁰ Reika Ebert, “Re-Creating Constantinople: The Imperial Gaze of Seventeenth-Century Hapsburg Travel Writers upon the City at the Bosphorus”, *Pacific Coast Philology* 38 (2003): 123.

Diğer yandan, mescitleri şenlendiren asal unsur şüphesiz ki ce-maatlerdir. Bir yere mescit yapılması, Osmanlı kültüründeki karşılığı ile o yerin *şenlenmesi* anlamını taşır. Yani mescit mahalleye, mahalle ticarete, ticaret imara, imar da umrana yani medeniyete bağlı birer köprü olurlar. Nitekim, *imar* kelime olarak şenlendirme, âbâd etme, bayındır hale getirme¹⁴¹ anlamlarını ihtiva eder. Dolayısıyla, bir yerin imarının mescit ile başlayıp mahalle ile devam ettiği gerçeğinden hareketle, Yenicami inşaatını mümkün kılan koşullara da bu nazarla bakılması, meselenin doğru olarak anlaşılabilmesi için önemlidir.¹⁴²

Osmanlılarda bir yere cami/mescit inşa edilmesi demek toplumsal bütün imkânları kendisinde barındıran bir çevrenin oluşması ve Müslümanca bir yaşamın orada varlık bulduğu anlamlarına gelmektedir. Minkarizade Yahya Efendi, bu konuyla ilgili vermiş olduğu bir fetvada; içinde cami olup, nüfusunun çoğu da Müslüman olan bir yerde ihdas olunmuş bulunan bir kilisenin, Müslümanların bildiri-miyle hakim tarafından yıktırılabilceğini ifade etmektedir.¹⁴³ Söz

.....

¹⁴¹ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki* (Dersaadet: İkdâm Mtb., 1317), 132; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1990), 517; Ayrıca, Evliya Çelebi'nin İstanbul'un fethi sonrasında buraya nakledilen muhtelif kaza ve köylerdeki reyanın geldikleri yerleri işaret ederek, konu dolayısıyla eserine dercettiği ifadeleri de şu şekildedir: “*ve'l-hâsıl ol asırda dest-i Âl-i Osmân'da ne kadar şehri-i azîmler var ise cümlesinden Ümmet-i Muhammed'i ehl-i iyâlleri ile İslâmbol'a götürüp i'zâz [u] ikrâm idüp ma'mûr [u] âbâdân itdiler. Anınçün İslâmı bol ismiyle müsemma olup ile'l-an Gulgule-i Rûm, Velvele-i Rûm, Tantana-i Rûm oldı.*” Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 45-46.

¹⁴² Mescitlerin, mahallelerin oluşumu ve ticaret hayatının döngüsündeki merkezi konumunu inceleyen birkaç çalışma için bk. Selçuk Seçkin, “Fatih Dönemi Mescitlerinin İstanbul'daki Türk Yerleşimine Katkısı,” 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul: Bildiriler IV*, yay. haz. Şebnem Ercebeci (Ankara: Çınar, AKM Yay., 2011), 225-43; Mustafa Demirci, “İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri,” *İstem* 1/2 (2003): 129-46.

¹⁴³ Minkârîzâde Yahya Efendi, *Fetavâ-yı Minkârîzâde Efendi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamîdiye Bölümü 610), vr. 37a; Roma döneminde Milano Piskopos'u Ambrosius'un Constantinopolis'te sinagog yaptırılmasının yasaklatılmasına sebep olduğunu anlatan bir anekdot, Osmanlı dönemindeki hassasiyetlerle nispeten paralel olduğu izlenimi vermektedir: “*Georgios Kedrenos, Khalkoprateia Kilisesini Küçük Theodosius'un yaptırdığını ve Bakire Meryem'e adadığını söyler. Başka yazarlar, Küçük Theodosius'un, Constantinus döneminden bu yana Khalkoprateia'da ikamet eden Yahudileri buradan kovduğunu, orada Deipara (Theotokos; 'Tanrı'nın Anası') Bakire Kilisesini yaptırdığını; bu kilisenin,*

konusu fetva, genel olarak mescitlerin belirleyici fonksiyonel konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu itibarla Halil İnalıcık, Osmanlı şehirlerinin İslâm şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan belirli bir fiziki ve sosyal organizasyona sahip olduğunu ileri sürerek, şehrin bir tarafta bedesten, ana çarşı, dükkânlar ve kervansaraylar ile ticari-sınai bir bölgeye, diğer tarafta ise, cami etrafında tanzim edilen mahalle gruplarıyla birer yerleşim bölgesine ayrılmasının tamamen İslâmî kavramlara dayandığını belirtmektedir. İnalıcık bu konuyu kendi sözleriyle şöyle ifade eder: “*Antik şehirlerde olduğu gibi, İslam şehri de iki bölümden oluşuyor görünmektedir. Şehrin ekonomik ve sosyal yaşamı ana tapınak ve ana pazarın olduğu bölgeye odaklanmıştır; her ikisi de oldukça planlı ve organize bir yapıdadır.*”¹⁴⁴ İnalıcık ayrıca, Osmanlı’da yalnızca mescitlerin değil, sinagog veya kiliselerin de içinde bulundukları mahallenin hüviyetini belirlemede birinci derecede rol oynadığını dikkatlerimize sunmaktadır.¹⁴⁵

Öte yandan Minna Rozen, konu ile ilgili ferman ve özellikle Ebussuud Efendi’nin fetvaları ışığında yaptığı bir yorumda, Müslüman mahallelerinde oturan gayrimüslim unsurların, bulundukları ve bir anlamda yoğunlaştıkları yerlerde, ileride ortaya çıkması muhtemel yeni bir sinagog veya kilise inşa etme taleplerinin önüne geçmek ve Müslümanların camiye rahat gidip gelmelerini temin etmek için

.....

depremlerle yıkıldıktan sonra Kouropalates Ioustinos tarafından yeniden yaptırıldığını anlatırlar. Zonaras’ın sözleri daha farklıdır: ‘Büyük Theodosius uzak batı ülkelerine gittiğinde Yahudiler, İstanbul valisi Honoratus’la dostluk kurdular ve onun yetkisiyle kendilerine Khalkoprateia’da görkemli bir sinagog inşa ettiler ve sinagog yapıp bittikten sonra hiddetlenen halk tarafından yakıldı. Olayı öğrenen Theodosius suçluları para cezasına çarptırdı ve Yahudilere yeniden inşa izni verdi. Milano Piskoposu Ambrosius olaydan haberdar oldu ve Theodosius’a, kentlerin kraliçesi olan bir kentin ortasına sinagog yapılmasının haksızlık olduğunu söyledi. Ambrosius’un uyarısıyla Theodosius verdiği cezaları kaldırdı ve Yahudilerin kentlerin kraliçesi içinde sinagog yapmalarını yasakladı.’” Bk. Gyllius, İstanbul’un Tarihi Eserleri, 96.

¹⁴⁴ Halil İnalıcık, “The Ottoman Survey of İstanbul, 1455: 1455 Osmanlı İstanbul Tahriri”, çev. Ali Yandık, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 3 (2008): 26.

¹⁴⁵ İnalıcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri,” 258, 264; Ayrıca bk. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yay., 1996), 7.

mescitlere yakın oturmalarına izin verilmediğini ifade etmektedir.¹⁴⁶ Bu durumun doğal bir sonucu olarak, Osmanlı mahallelerinin mescitler/mabedler etrafında şekillenen dinamik, ahenkli, nizami, ve hareketli mekânlar olduğu söylenebilir.

Bu bilgileri dikkate alarak, Osmanlıların tarih boyunca, yalnızca belirli durumlara münhasır değil, genel geçer bir uygulama olarak mescitler etrafında muhkem ve stabil bir hukuk nosyonu geliştirdiklerini ve bunu hayata geçirdiklerini gözlemlemek mümkündür. Nitekim, 1637 tarihli bir fermanın anlaşıldığına göre, Langa'da bulunan Kâtib Kasım mahallesi sakinleri, mahallelerinde daha önce üç yüz Müslüman evi varken, çoğu kişinin evlerini “*kefereye*” satması ya da kiralamasından dolayı, şimdi ancak otuz üç Müslüman evinin kaldığını haber vermişlerdir. Ayrıca *keferenin*, mahalle mescidi ve mektebinin yanında bulunan yedi Müslüman evinin dördünü satın aldığını, üçünü kiraladığını ve aynı zamanda yaptıkları *âyin-i bâtıllarından* dolayı da rahatsız olduklarını söylemişlerdir. Söz konusu ihbarın ardından ilgili evlerin tekrar Müslümanlara satılması konusunda şeyhülislâmdan alınan iki fetvaya istinaden İstanbul kadısına gereğinin yapılması emrinin verildiği görülmektedir.¹⁴⁷ Benzer bir duruma dair Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir fetvada ise, Müslüman ve keferenin karışık yaşadıkları, fakat keferenin musır hükmünde olduğu belde içinde bulunan kilisedeki çan sesinin, Müslümanları rahatsız etmesi durumunda dışarıdan duyulmasının engellenebileceği ifade olunmaktadır.¹⁴⁸

Bu bahisle ilgili son cümle olarak, ilginç bir biçimde Yenica-mi'ye çok yakın olan Yemiş İskeleyi'nde Haziran 1727 tarihinde hâlen önemli sayıda Yahudi hanenin bulunduğuna tanık olunmaktadır. Bu bilgiyi ihtiva eden fermanın, Yahudilerin “*hâlât-ı müstekrebe*

.....

¹⁴⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi*, 20.

¹⁴⁷ Ahmet Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 53-54. Fetvalardan birincisi ev sahibi olan gayrimüslimlere Müslüman olmaları teklifinin yapılması; ikincisinde ise, eğer bu teklifi kabul etmezlerse evlerin cebren Müslümanlara sattırılması ifade olunmaktadır; Ayrıca, bilindiği üzere, İslâm gayrimüslimlerin kendi ibadetlerini, Müslümanların görecekları yerde yapılmasını yasaklamaktadır. Bk. İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri,” 258-59.

¹⁴⁸ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, I, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311-1312), 172.

vukū'una bâ'is olduklarından nâşî bu mahalden" çıkarıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁴⁹

Klasikleşmiş İlke: Camilerde Taklîl-i Cemaatten Sakınmak

Osmanlı uygulamasında bir cami yakınında gayrimüslimlerin meskun olması ya da kendilerine ait bir mabet inşa etmeleri yasak kapsamındadır. Bu yasağın aksine olan uygulamaların merkezi idare tarafından düzeltilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Bu konuda, Edirne kadısına gönderilmiş 26 Ağustos 1583 tarihli bir fermana göre, Edirne hisarında sakin Müslümanlar, mahallelerinde yedi tane mescit olduğunu ve bu mescitlerin bazısında üç ve bazısında ise beş vakit cemaatle namaz kılındığından bahisle, mescitlere yakın yerdeki bazı evlerin, sahipleri olan Müslümanlar tarafından yüksek bedeller karşılığında Yahudilere kiralandığı veya satıldığını, bundan dolayı mescitlerin "*taklîl-i cemâ'ate*" uğradığı ve "*mukayyed olunmaz ise cemâ'at kalmayıp mescidler[in] bi'l-küllîyye battâl kalmağa bâ'is*" olacağı ifade olunmaktadır. İlgili fermanda, Yahudilerin bu evlerden çıkarılmaları istenmiş ve gerekli emir Edirne kadısına iletilerek şu uyarılarda bulunulmuştur:

"anlara birkaç gün mühlet verip evleri değer bahâ ile Müslümanlardan tâlib olanlara sattırıp min ba'd mescidlere karîb yerde Yahudi evi koydurmayasın. Ammâ bu bahâne ile mescidlerden ba'id yerde olan kadîmî Yahudi evlerine bilâ-sebeb dahl ü ta'arruz ettirmeyesin."¹⁵⁰

Benzer bir başka örnekte, 1558'de Galata'da bulunan "*Câmi'i-i Kebîr*"in çevresinde, Ayasofya Vakfı'na ait evlerin harap bir hale gelmiş olması dolayısıyla bunların mukataaya verilmesi ve satılması için vakıf mütevellisine gönderilen bir emirde, daha önce bu evlerde *mîrî kâfîrlerin* oturduğu ve bunun "*münasîp*" görülmediği şu şekilde belirtilmektedir:

.....

¹⁴⁹ Ahmed Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 88-89.

¹⁵⁰ "51 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," haz. Hikmet Ülker (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 10-11. Bu tez kitap olarak da yayımlanmıştır. Bk. *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)*, haz. Hikmet Ülker (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003).

“Câmi’-i şerif kurbunda kefare-i fecere olmak münâsib görülmeyip mîrî esirler câmi’-i şerif kurbundan ihrâc ...”¹⁵¹

Bu ilkesel politika bağlamına işaret eden örneklerle çoklukla rastlanmak mümkündür. Bir fetvada Ebussuud Efendi, Müslüman mahallesinde bir Yahudinin mülkü olan evin bir Müslümana sattırılmasını istemeye haklarının olup olmadığı şeklindeki soruya verdiği cevapta, bunun doğru olduğu, fakat Yahudiye “*bey’ eylemek ile cemâ’at az kalmak lâzım olursa*” diye belirtmiş yani, Yahudiye satılması halinde mescit cemaatinin azalmasına sebep teşkil etmesi durumunda bu hakkın mümkün olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵²

Ebussuud Efendi benzer bir soruya verdiği başka bir fetva örneğinde ise, yöneltilen suale cemaat azalması anlamına gelen “*taklîl-i cemâ’at*” meselesi zaviyesinden cevap verdiği görülmektedir:

“Mes’ele: Zeyd bir câmi’-i şerife onbeş zirâ’ yerde kurbunda Yahudi-hâneler binâ edip, taklîl-i cemâ’at olduğundan gayri tâife-i Yahudi taş attıklarında bî-huzûr olup, tâife-i mezbûreyi evden çıkmasına hükm edicek, Müslümanlar şer’an çıkarmağa kâdir olurlar mı?

Elcevap: Olurlar, elbette çıkarmak lâzımdır. Taş attıkları için tâife-i mezbûre tâ’zîr-i şedîd ve habs olunmak dahi lâzımdır.”¹⁵³

Ebussuud Efendi, bu fetva ile bağlantılı olan ve Yahudileri söz konusu hanelerden çıkarmayan kişiye ne lâzım geleceğine dair diğer bir soruyu ise, bu konudaki temel ilkeyi hatırlatarak daha sert bir üslupla cevaplamaktadır:

“Çıkarmadığı, Yahudilere meyli olmanın ise, yâhud câmi’-i şerife bu’zu olmanın ise kâfirdir, katli vâcibdir. Eğer mahzâ onların ziyâde kirâsına meyl için ise ta’zîr ile iktifâ olunur. Bilâ-te’hîr tâife-i mezbûreyi döğe döğe çıkarmak lâzımdır. Ehl-i İslâm mahallesinde kefare süknâsının cevâzı taklîl-i cemâ’ate müeddî olmayıcağıdır, müeddî olucak aslâ cevaz yoktur. Mülk evleri dahi bey’ ettirilmek vâcibdir. Fekeyfe ki kira ile olucak.”¹⁵⁴

.....

¹⁵¹ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, 14-15.

¹⁵² M. Ertuğrul Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 94.

¹⁵³ Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebussuûd*, 94.

¹⁵⁴ Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebussuûd*, 95.

Bu örneklerden hareketle, bir mahallenin dini açıdan kimliğini belirleyen temel faktörün cami/mescit olduğu gerçeği anlaşılmış olmaktadır. Bu hakikat ise, Yenicami'nin inşası sırasında Eminönü ve civarında bulunan Yahudi mahallelerinin hangi sebeple Müslüman mahallelerine dönüştürüldüğünü açıklayan önemli bir referans durumundadır. Aynı şekilde, XVII. yüzyılın önemli şeyhülişlâmlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir fetvada da, mahallenin dini yapısının korunması noktasındaki temel ilkeyi görmek mümkündür. Fetva şöyledir:

“Zeyd-i zimmî bir belde müslimîn mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkim zeyde menzili bir müslime bey' eyle deyû cebre kâdir olur mu?”

El-cevâb: Olur.”¹⁵⁵

Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir diğer fetvada yine taklîl-i cemaatten sakınılması ilkesine dikkat çekilmiştir. Yenicami çevresinde meydana gelen demografik değişikliği zorunlu kılan temel ilkelerden birini ihtiva eden bu fetva ise şöyledir:

“Zeyd bir belde câmi'-i şerîf kurbunda olan odalarını kefereye icâr edip taklîl-i cemâ'ate sebep olsa hâkim keferayı ol odalardan ihrâc edip zeyde ba'de'l-yevm müslimîne icâr eyle demeye kâdir olur mu?”

El-cevâb: Olur.”¹⁵⁶

Bu aşamada konu ile dolaylı olarak bağlantılı bazı örneklerden hareketle, tekrar Yenicami çevresinin özellikle Yahudilerden ve genel olarak gayrimüslim unsurlardan arındırılması meselesine dönebiliriz. Yahudilerin Eminönü'nden gönderildikleri bir yer olarak Hasköy, her ne kadar Osmanlı döneminde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri ise de, burada Müslümanların da sakin olduğu mahalleler ve dolayısıyla mescitler bulunmaktaydı. Söz konusu mescitlerden biri olan Hacı Şaban Mescidi'nin çevresindeki bazı evlerde oturmakta olan Yahudiler, mahalle sakini olan bazı Müslümanların, kendilerini buradan çıkarmak istediklerinden bahisle, buna mani olmasını talep eden bir arzıhal sultana sunmuşlardır. Bu arzıhal dikkate alınarak, İstanbul kadısından durumun ilam olunması istenmiş, gelen ilamda gerekçe olarak Hacı Şaban Mescidi'nin cemaatinin azalması gösterilmiş ve

.....

¹⁵⁵ Çatalcalı, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, I, 173.

¹⁵⁶ Çatalcalı, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, I, 173-74.

bunun üzerine yirmi gün içinde Yahudilerin mahalleden çıkarılmaları bir buyruldu ile kadıya bildirilmiştir.¹⁵⁷ Yine aynı mahallede bulunan biri tabib, diğeri tercüman olan iki Yahudinin buradan çıkarılmak istenmeleri üzerine Karabursa Kapudânından yardım istediklerini ve onun vermiş olduğu arzıhale istinaden kendilerine zaman tanınması yolunda bir buyruldu ile kadıya emir verildiği görülmektedir.¹⁵⁸

Bu örnekleri destekleyen 1700 tarihli bir fermanda, cami ve cemaat hassasiyetinin boyutlarını çok açık bir şekilde görmek mümkündür:

Galata kadısına ve voyvodasına ve hâssa mi'mârbaşıya hüküm ki,
Seyyidetü'l-muhadderât ikliletü'l-muhassenât tâcü'l-mestûrât zâtü'l-ûlâ ve's-sâdât Vâlidem Sultan -dâmet ismetühâ-nın kethüdâlığı hizmetinde olan iftihârü'l-emâcid ve'l-mekârim el-Hâc Mehmed -dâme mecduhu-südde-i sa'âdetime arzıhâl sunup müşârün-ileyhânın mahmiye-i Galata'da binâ ve ihyâ eyledikleri câmi'-i şerîf etrâfında ba'zı kefere menzil iştirâ edip ve ba'zı kimesneler dahi câmi'-i şerîf kurbunda olan odaların kefereye icâr edip taklîl-i cemâ'ate sebep olmalarıyla husûs-ı mezkûr istiftâ olundukda Zeyd-i zimmi bir belde müslimîn mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkim Zeyd menzili bir müslime bey' eyleye deyû haber değdikde Zeyd bir belde câmi'-i şerîf kurbunda olan odaların kefereye icâr edip taklîl-i cemâ'ate sebep olsa hâkim keferayı ol odalardan ihrâc edip ba'de'l-yevm müslimîne icâr eyleye demeğe kâdir olur deyû fetvâ-yı şerîfe verilmekle câmi'-i şerîf kurbunda olup mukaddemâ vâki' olan harîkde muhterik olan ebniyelerin arsalarından hâlâ keferenin tasarrufunda olanlar ba'de'l-yevm yedlerinde kalmayıp semen-i misli ile müslimîne bey' ve ehl-i İslâm dahi ol makûle arsalarla mâlik olduklarından sonra min-ba'd frenkhâne ve yahûdihâne binâ ettirilmeyip ol makûle câmi'-i şerîfe karîb olan arsalarla ehl-i İslâm mütemekkin olmak üzre büyût-ı müslimîn binâ ve cemâ'at-i müslimîn tevfir ve teksîrine kemâ-yenbağî tekayyüd ve ihtimâm olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ etmeğin vech-i meşrûh üzre amel oluna deyû yazılmışdır.

Fî evâhiri S III2.”¹⁵⁹

Söz konusu fermanda, mescitlerin yaşatılması ve canlı tutulması, mümkünse cemaatinin artırılmasına dikkat edilmesi gerekliliğinin özellikle vurgulandığı ve Ebussuud Efendi'nin yukarıda zikredilen

.....

¹⁵⁷ Hasköy ŞS, 14, 10/1 (1104/1693).

¹⁵⁸ Hasköy ŞS, 14, 9/1 (1104/1693).

¹⁵⁹ Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci*, 30-31.

fetvaları ile paralellik arz ettiği görülmektedir. Zira, bu konuda alınan fetvaya istinaden “*taklil-i cemâ’at*”in engellenmesi için Galata’da gayrimüslimlerin ellerinde bulunan arsaların yangın sonrasında Müslümanlara satılması ve buralarda kesinlikle Yahudihane ve frenkhane yaptırılmaması emrinin verildiği bilinmektedir.

Bununla birlikte, gayrimüslimlere yapılan kiralamaların taklil-i cemâate sebep teşkil etmemesi halinde uygun bulunduğunu vurgulamak gerekir. Bir fetvasında Çatalcalı Ali Efendi, bir caminin haremi duvarına bitişik vakıf odaların bir gayrimüslime kiralanmasından hareketle sorulmuş olan soruya, söz konusu ilke açısından herhangi bir olumsuz durum teşkil etmediği cevabını vermektedir.¹⁶⁰

Yukarıdaki örneklerin kılavuzluğunda, Osmanlılar için bir mahallede bulunan mescidin varlığı kadar cemaatinin de ne kadar önemli ve kıymetli olduğu sorgulanabileceği gibi, bir ölçüde bunun cevabı bulunabilir. Zira, bu tarz bir durumdan dolayı mescit ve cemaat bağlantılı olarak fikrî bir arka plan sunan 1693 tarihli bir fermanla bu meseleye dair atıflar bulunmaktadır. Ahmet Refik’in yayınladığı söz konusu ferman şu şekildedir:

“İstanbul kaymakamı Paşa’ya ve Galata kadısına hüküm ki

Âsitâne-i sa’âdetimde mukîm Franca pâdişâhının elçisi olan Baron de Şatonf arzıhâl gönderip nefis-i Galata’da kadîmü’l-eyyâmdan berü sâkin birkaç Frenk re’âyâlarına ba’zı kimesneler mücerred ahz ü celb için Frenk tâ’ifesin civârımızda istemeziz bizim hüccetimiz vardır deyû tâ’ife-i mezbûreyi bi-vech-i şer’î rencîdeden hâlî olmadıkların ve mukaddemâ ahvâlleri birkaç def’a şer’le görüldükde mezbûrların ihrâcî nâ-meşrû’dur deyû cânib-i şer’den i’lâm ve sen ki vezîr-i müşârün-ileyhsin husûs-ı merkûm sâbık Galata kadısı olan Mevlânâ Mehmed -zîdet fezâ’iluhû-zamânında vâki’ olmağla i’lâmı evvelden taleb olundukda bu husûs selefi olan Mevlânâ Ali Türk -(mecdihu) zîdet fezâ’iluhû- zamânında dahi zuhûr etmekle keyfiyet-i hâlin i’lâmı andan matlûb oldukda mûmâ-ileyh dahi keferenin müslimîn beynlerinde süknâları hakkında fukahâ ihtilâf etmişlerdir mu’temed olan süknâların cevâzıdır lâkin süknâları kılet ve ta’tîl-i cemâ’at-i müslimîne bâ’is olmamağla mukayyedir ve re’âyâ-yı mezkûrdan sâkin oldukları menzillerin câmi’-i şerîfden bu’du olup süknâları taklîl ve ta’tîl-i cemâ’at-i müslimîne bâ’is değildir deyû derkenâr”¹⁶¹

.....

160 Çatalcalı, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, I, 174.

161 Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci*, 10-11 (C 1104/Mart 1693).

Bu fermanla görüldüğü üzere, Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin sakin olmaları meselesine dair fukaha arasında bir ihtilaf bulunduğu, fakat cami cemaatinin azalmasına bir etkisi olmadıkça bunun bir sorun teşkil etmeyeceği belirtilmiştir. Bu örneklerden, Osmanlı coğrafyasında bir cami etrafında meskun olması gereken asıl nüfusun Müslümanlardan mürekkep olmasının, her zaman dikkate alınan bir ilke olarak geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Bu örneklerden hareketle, bir mahallenin sakinleri ile mescidi arasındaki bağılılık derecesinin güçlülüğü kolaylıkla tasavvur edilebilir. Bu itibarla, Yenicami'nin cemaat kapasitesi olarak büyüklüğü göz önüne alınırsa, çevresinde yoğun olarak Müslümanların meskûn olması gerektiği de çok tabii ve dinî bir gereklilik olarak görülmüş olur. Bu durumu sağlamak üzere, lüzumlu görünen müdahaleyi gerçekleştirme yetkisinin, bugün de her ülkede olduğu gibi, devletin kendi inisiyatifinde olmasının ve bu hakkı kullanmasının tabii olduğu düşünülebilir.

Dolayısıyla, her ne kadar temel bir ilke olarak mescit çevresinde keferenin oturması dikkate alınsa da, zaman zaman bu ilkeden sapmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten olmalı ki, devlet otoritesi, bir selâtin camii olarak Yenicami çevresinde buna kesinlikle müsaade edilmeyeceğini ve bu konudaki kararlılığını çıkardığı bir fermanla ilan etme yoluna gitmiştir.

Sonuç

Bir karşılaştırma yapılırsa, Baer, Thys-Şenocak, Rozen ve Akyalçın'ın meseleyi yorumlarken vardıkları sonucun kabul görmesi halinde, Yahudilerin özellikle Balkanlardan sürgün yoluyla Eminönü'ne yerleştirilmelerinden hareketle, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bir Yahudileştirme politikası güttüğünü ve Eminönü'nün 1660 yangınına kadar Yahudileştirilmiş bir bölge olduğunu savunmak aynı derecede mümkün olacaktır. Bu itibarla, söz konusu araştırmacıların kendi fikirlerini ortaya koymak için başvurdukları ölçütün, şehir planlaması dahilinde gerçekleşen tasarrufları anlamada verimli olamayacağı açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Oysa, Mehmet Genç'in "*İslâm'ın ikinci büyük hamlesi*" olarak değerlendirdiği Osmanlı Devleti'nin, kendi varlığını biçimlendiren İslâm dininin ilkelerini ve değerlerini yaşatmak amacıyla hükümran olduğu coğrafyanın payitahtı olan İstanbul'da istediği şekilde tasarruflarda bulunması kadar doğal başka bir eylem düşünülemez.

Genel olarak değinilen konuların açtığı pencereden bakıldığında, M. D. Baer ve Thys-Şenocak'ın Osmanlı siyaseti ve tarihinin belli bir döneminde belli ölçülerde uygulanmış durumlardan hareketle, birtakım genellemeler yaparak XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki olayları açıklarken serdettikleri “İslâmlaştırma” kavramının konu ekseninde arızî durduğu ve anakronik kaçtığı görülür. Zira, eksik bilgi ve maksatlı bir yorumlamaya kurban edilerek çarpıtılan ve bu yolla tahfif edilmek istenen vaki politikanın, aslında Osmanlı Devleti'nin klasik (gelenekselleşmiş) uygulamalarından sadece bir tanesi olduğu ancak önyargısız bir okuma ile anlaşılabilir.

Diğer yandan, Kadızadeli selefi, zahiri bir kişilik olarak bu dönemde devlet katında temayüz etmiş olan, fakat Yahudilerin ihraç edilmesi kararının alındığı sıralarda henüz Erzurum'da bulunan ve sonraki bir tarihte İstanbul'a gelen Vani Mehmed Efendi'nin, M. D. Baer tarafından konu eksenindeki bütün olayların faili gibi gösterilmesi de, tarihle, zincirin 'zayıf halkası' üzerinden gerçekleştirilmek istenen hesaplaşmacı bir bilinçaltının dışavurumu olarak okunabilir.

Sonuç olarak, Yahudilerin Eminönü'nden çıkarılmasının birinci nedeni, şehri İslâmlaştırmak gibi anlamsız ve anakronik bir amaç değil, ilk planda, yapılan caminin cemaat gereksinimi ve bununla mütenasip bir muhitin şekillenmesini sağlamak, ikinci olarak da görsel bakımdan biçimsiz ve kirli bir görüntüye sahip olan şehrin silüetine estetik bir katkı sunmaktır. Bu çerçevede, Yahudilerin söz konusu bölgeden ihracı meselesinin, özellikle dikkat çeken ve üzerinde durulmayı hak eden bir mahiyete sahip olduğunu ve bunun gerçekleştirilmesinde Osmanlı İslâm ve şehircilik algılayışı bakımından genel pratikle çelişen herhangi bir durumun görülmediğini belirtmek gerekir.

Bu itibarla, yukarıda anlatılmaya çalışılan zengin medeniyet arkaplanını dikkate almak suretiyle Yenicami ve çevresindeki düzenlemenin, ideolojik/dinsel güdülenmelerden uzak bir şekilde ve dönemsel iç dinamikleri gözeterek yeniden okunmasında yarar olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında İstanbul'un, fetihten iki yüz yıl sonra, hem de yangın bahanesiyle İslâmlaştırıldığı tezinin, birbirine omuz veren sorunlu yaklaşımların hasılı olarak ortaya çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.